

további engedményekre is ráállanának, akkor a forradalom most már csak-ugyan meg tudna szabadulni az erdélyi román felkelés tehertételétől.

S ezzel azután egycsapásra elhárultak a magyar kormányférfiak és Bălcescu között folytatott tárgyalások sikeres befejezésének az akadályai is, úgy hogy július 14-ére már meg is született az alkudozások eredményeit rögzítő két okmány. Az egyik, a magyarok és az erdélyi románok között kötendő békeegyezmény tervezete kimondotta, hogy a román felkelők fegyvereiket (az egyezmény még ezután esedékes aláírásának keltétől számítandó) két héten belül leteszik s azután mindenjában felesküsznek „Magyarhon függetlenségére”, a magyar kormány viszont elismeri, hogy a románok különálló nemzetiséget (a tervezet hivatalos francia szövege szerint: une nationalité à part) alkotnak, s nemcsak ahhoz járul hozzá, hogy szabadon intézzék egyházi és iskolai ügyeiket meg hogy román nyelvű közigazgatást vezethessenek be a románlakta községekben, hanem ahhoz is, hogy ezekben a községekben a nemzetőrség vezényletei nyelve ugyancsak román legyen, a román többségű megyék igazgatása pedig ezentúl két nyelven, magyarul és románul folyék. De beleegyezik a kormány abba is, hogy a román ortodox egyház teljesen különváljék a szerbtől, hogy a román egyház feje szintén pátriárkai címet viseljen, hogy a románok a jövőben évente nemzeti gyűléseket tartsanak (igaz, pusztán vallási és oktatási problémáik megtárgyalására), s ezen kívül vállalja, hogy a görögkeleti románok számára külön hittudományi kart fog létesíteni a pesti egyetemen, ami meg végül az erdélyi majorsági jobbágyokat és zselliéreket illeti: őket egyszer s mindenkorra mentesíti minden feudális kötelezettségből.³⁰ A másik egyezmény pedig (amelyet egyfelől Kossuth, másfelől Bălcescu és a hozzá csatlakozott Bolliac ezen a napon aláírásával már érvényre is emelt) a havaselvi emigránsokat felhatalmazta arra, hogy Magyarország területén megszervezzenek egy – pillanatnyilag a magyar forradalom fegyveres támogatására hivatott, de később Havaselvén szabadságának kivívására is felhasználható – román légiót, s kimondotta, hogy ebbe a (román vezényleti nyelvű, de legfelső fokon magyar vezénylet alá tartozó) csapatba az erdélyi felkelők is akadálytalanul beléphetnek.

Amire a magyar kormány most elkötelezte magát, az még mindig nem

³⁰ Projet de pacification. KLÖM XV. 723–725.

volt persze egyértelmű az erdélyi románok valamennyi korábbi követelésének kielégítésével, sőt látszólag az oktrojált alkotmánynak is mögötte maradt. Ténylegesen azonban a kormány most jóval több szabadságot biztosított a románoknak, mint amennyit az oktrojált alkotmány. Hiszen ez Erdélynek (és a többi koronatartománynak) önkormányzatot ígért ugyan, de – még papíron is – csupán akkorát, amekkora szinte a semmivel volt egyenlő. A július 14-i megállapodás viszont a románoknak valóságos hatalmi állásokat is biztosított, amennyiben a megyei igazgatás kizárolagos magyarnyelvűségének felszámolását kimondó pontjával lehetővé tette, hogy a megyei hatóságok meglehetősen kiterjedt – és korántsem pusztán papíron létező – önkormányzati jogait a román többségű megyékben ezután ők gyakorolják (méghozzá nem is csak Erdély, hanem a szűkebb értelemben vett Magyarország területén is).

A július 14-i megállapodás létrejötte után tehát Bălcescu abban a meggyőződésben kelhetett útra az Erdélyi Érchegység felé, hogy a magyar részről most felajánlottakat Iancuék is megnyugtatónak fogják találni. És a további fejlemények igazolták is ebbeli várakozásait. Mert mire augusztus 3-án a felkelősereg vezetői elé tárhatta a békeegyezmény tervezetét, addigra az orossz csapatok előrenyomulása már útját vágtá a megállapodás véglegesítésének és foganatosításának. Iancu azonban ekkor ennek ellenére is kötelességének tartotta elrendelni az azonnali fegyvernyugvást, hogy ezáltal – mint Kossuthnak is megírta – legalább jelképes bizonyságot szolgáltasson „a magyar nemzet iránt táplált testvéri érzületről”.³¹

A KÉPVISELŐHÁZ NEMZETISÉGI HATÁROZATA

A magyar vezetőket pedig annak tudata, hogy a magyar–román megbékélés végre elérhető közelségebe került, július 14-e után arra ösztönözte, hogy most újabb erőfeszítéseket tegyenek a többi nemzetiség kiengesztelése érdekében is, mégpedig – a többiek képviselőivel jelenleg nem állván közvetlen érintkezésben – valami olyasféle egyoldalú nyilatkozat kibocsátása révén, amilyennek az ötletét Kušljan vetette fel Andrássyval folytatott belgrádi megbeszélése alkalmával. S mivel a dolog halasztást

³¹ Iancu Kossuthhoz, Topánfalva, 1849. aug. 3. (In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről) 210.

nem tűrt, arra a kormány nem gondolhatott, hogy részletes törvényjavaslatot dolgozzon ki és tűzessen napirendre az országgyűléssel. Pillanatnyilag azonban az is elégségesnek látszott, ha a törvényhozás egyelőre csupán határozatban rögzíti a nem magyar országlakók nemzeti jogait, hiszen a megbékélés felé vezető utat ez is megnyithatta. És a képviselőház első szegedi ülésén, július 21-én Szemere már be is terjesztette a kormány tizenhét pontos határozati javaslatát, amely nagyjából a románoknak egy héttel korábban felkínált engedményeket irányozta elő ezúttal már az ország valamennyi nemzetisége számára.

A javaslat elfogadtatása azonban korántsem ment simán, mivel a képviselők egy része még ekkor sem tudott beletörődni abba, hogy a magyar nemesség az általa márciusban meghódított kormányzati hatalom egyes elemeit önként engedje át a nemzetiségeknek. Hiába hangsúlyozta tehát Szemere, hogy „az apró népeknek sorsa az, hogy ha nem szövetkeznek egymással, a nagyobb nemzetek által vagy elfelejtetnek, vagy eltiportatnak”, s hiába jegyezte meg a segítségére kelő Vukovics is, hogy ha a javaslatot elutasítják és a forradalom elbukik, akkor az ország kormányzata továbbra is egynyelvű lesz ugyan, de nem magyar, hanem német nyelvű: a javaslathoz hozzászóló képviselők közül – a békepárral egy gyékényen áruló Nyáry Páltól a radikális Madarász Józsefig – többen az előterjesztés ellen nyilatkoztak, s e felszólalók ellenvetéseit sokan mások is „roppant tettszéssel” fogadták. Hanem a javaslat megbuktatásához az ellentábor ereje mégsem volt elegendő. Ekkorra ugyanis a képviselők nagyobbik hányada már belátta, hogy a nemzetiségi kérdés rendezéséhez a forradalomnak életbevágó érdekei fűződnek, és ezt a radikális Irányitől és Irányítótól kezdve Szacsvayn át egészen – az egyébként békepárti – Bezerédjig szintén számosan kifejtették, majd, mikor július 28-án a vita lezárultával szavazásra került sor, ugyanezt a többség szavazataival is kifejezésre juttatta.³²

Július 28-án tehát a képviselőház végül mégiscsak kimondotta, hogy „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabadság kifejlődése... biztosítatik” s hogy ennek érdekében – bár az „országlati” ügyeket továbbra is magyar nyelven fogják vinni – ezentúl „a köz-

³² Mindezkről a képviselőház 1849. júl. 28-i ülésének naplója. Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1954. 468–476.

sségi tanácskozásokban mindenki akár magyar, akár anyanyelvén szólhat, a jegyzőkönyv pedig... azon nyelven fog vezettetni, melly szabad választás szerint megállapítottak”, s hasonló lesz a helyzet a megyékben is, amennyiben a jövőben „a törvényhatósági mindenféle ülések tanácskozásában mind az, ki szólásra feljogosítva van, véleményét és szavát akár magyar, akár anyanyelven előadhatja”, s „melly törvényhatóságban valamelly népfaj az összes lakosság számának felét túl haladja, ott a jegyzőkönyv, ha kívántatik, annak nyelvén is szerkesztendő”. Kimondotta továbbá a határozat, hogy ezután a nemzetőrség vezényletét, valamint az elemi oktatást és az anyakönyvek vezetését is minden településen az ottlakók által megállapított helyi közigazgatási nyelven kell végezni, s megerősítette mind azt, hogy az ortodox egyház hívei továbbra is szabadon dönthetnek egyházi és iskolai ügyeikről, mind azt, hogy lelkészeik kiképzése céljából „számukra a budapesti egyetemnél külön hittankar fog felállítatni”. Annak kidomborítása végett pedig, hogy ezek az irányelvezek, bár jelenleg csak határozatba foglaltattak, már is törvény erejével bírnak, a képviselőház a határozat bevezetésében azt is leszögezte, hogy „a kormánynak ideiglenes rendezési intézkedéseiben” addig is szorosan ezekhez az irányelvezekhez kell tartania magát, amíg a nemzetiségek jogviszonyait részletesebben szabályozó törvény is meg nem születik majd.³³

S területi önkormányzatot a képviselőház mostani határozata sem igért a nemzetiségeknek. Bizonyosra vehető tehát, hogy a nemzetiségi politikusok összességét még ez a határozat sem nyugtathatta meg, azokra a nemzetiségi politikusokra meg végképp nem gyakorolhatott semmiféle hatást, akiket elsősorban amúgys sem saját népük nemzeti, hanem a Habsburgok birodalmi és dinasztikus érdekei vezérletek. De mert a határozat a maga fogyatékosságai ellenére is csaknem maradéktalanul megfelelt azoknak a követeléseknek, amelyekkel a nemzetiségi mozgalmak 1848 tavaszán léptek fel, az is bizonyosra vehető, hogy a nemzetiségi politikusok jobbjai, a Kušljanok, a Stratimirovićok és a Hodžák ezt a határozatot éppoly kedvezően fogadták volna, akár a két héttel korábban felkínált engedményeket Iancuék – ha e politikusoknak még egyáltalán jutott volna idejük véleménynyilvánításra, ha a határozat valamivel korábban s nem a képviselőház szegedi ülésszakának utolsó ülésén születik meg.

³³ A határozat közölve: uo. 868–869.

A ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ

Július végére ugyanis a forradalom helyzete annyira szorongatottá lett, hogy a képviselőháznak a nemzetiségi kérdés letárgyalása után már csak egy halaszhatalmú feladat teljesítésére maradt lehetősége: arra, hogy – ugyancsak július 28-án – napirendjére tűzte még a zsidókérdést is. Mert a ház – bár korábban halogatta a zsidók egyenjogúsítását, hogy a forradalom ügyétől el ne idegenítse azokat a nem zsidó polgárokat, akik a zsidó kereskedőkre és iparosokra mint kellemetlen versenytársaikra mindenkor csupán gyűlöettel tudtak tekinteni – most már többé el nem odázható kötelességének ismerte el, hogy helyrehozza ebbeli mulasztásait. Annál is inkább, mivel az elmúlt hónapok során – mint a zsidókérdés tárgyában ekkor előterjesztett kormányjavaslat is kiemelte – bebizonysodott, hogy „alig van népfaj, mely a zsidókat hűségen és munkásságban nemzeti háborunk körül felülvilágítaná”,³⁴ s ezt legújabban maga Haynau is megerősítette, mikor a fővárosba történt bevonulása után egyetlen percig sem késsett a forradalomnak tett szolgálataik megterlásával súlyos hadisarcot róni a pesti és az óbudai zsidókra. És a képviselőház most egyhangúlag törvénybe is iktatta, hogy a magyarországi zsidók ezentúl „mind azon politikai s polgári jogokkal” élhetnek, amelyekkel az ország „bármellyi hitű lakosai bírnak”.³⁵

5. AZ ÖSSZEOMLÁS

ARAD FELÉ

A zsidóemancipáció kodifikálásával azonban végérvényesen lezárult az országgyűlés szegedi ülésszaka, s a képviselők újból vándorbotot vettek a kezükbe, hogy a kormánnyal egyetemben most Aradra települjenek át, mivel az ellenség ekkor már Szeged városát is közvetlenül fenyegette.

Amikor ugyanis Görgei július 15-én Vácott orosz csapatokba ütközött

³⁴ Lásd: a zsidóemancipációra vonatkozó törvényjavaslat indokolását. Közölve: uo. 871.

³⁵ „Törvény a zsidókról”. Közölve: uo. 873.

s emiatt azután elkanyarodott Losonc felé, Haynau főerőinek a zöme már Komárom és Buda, Paszkevics főerőinek a zöme pedig Mezőkövesd és Gödöllő között helyezkedett el. Magyar részről viszont a Duna-Tisza közén át Szeged felé vivő utakat ekkor minden össze a Felvidékről visszavonult IX. hadtest egy része, valamint a közelmúltban Cegléd környékén újoncokból szervezett s egy hete Perczel parancsnoksága alá helyezett – nagyrészt még felfegyverzetlen – X. hadtest próbálta elállni. S hogy az ellenség előrenyomulását lassítsa, ez a kicsiny sereg július 20-án Turánál vakmerő támadást intézett ugyan Paszkevics egyik hadosztálya ellen, mikor azonban az ellenség erősítéseket is harcba vetett, mégiscsak meg-hátrálásra kényszerült, majd a következő napokban – bár a táborban tartózkodó Mészáros tiltakozott ellene s azután főparancsnoki tisztségéről is leköszönt miatta – Perczel parancsára egészen Szegedig vonult vissza. Ezzel pedig Perczel – jóllehet a visszavonulást a június 29-én előírt haderőösszpontosítás lehetővé tétele végett rendelte el – egyenesen megkönnyítette az ellenség dolgát. A teljes haderőösszpontosítást ugyanis a honvédsereg ténylegesen az ō Szegedre vonulása ellenére sem valósít-hatta meg addig, amíg Görgei valahol Paszkevics hátában folytatta hadmozdulatait; Perczel visszavonulása tehát az adott körülmények köze-pette csupán arra volt jó, hogy Haynau előtt szabaddá tegye a Szeged felé vezető utat. S Haynau nem is késsett kapni az alkalmat, úgy hogy Perczel Szegedre érkezésének a napján, július 29-én – noha számottevő erőket volt kényetlen hátrahagyni Komárom alatt és Pesten – 46 ezer emberével már ō is Szeged határában taborozott.

Közben pedig a helyzet a Királyhágón túl is válságosra fordult. Mert Bem a tőle megszokott mozgékonysággal csapást csapás után mért ugyan az Erdélybe több irányból betört ellenség egymástól különváltan támadó csoportjaira, s így megakadályozta, hogy az a Maros mentén rendelteté-sének megfelelően eljusson az Alföldre és egyesüljön Paszkevics főerőivel, mivel azonban Ligytersz, akihez az annak idején Havaservére menekült császári csapatok is csatlakoztak, együttvéve kétszer akkora erőkkel rendelkezett, mint ō, serege a szünet nélküli harcokban mindinkább megfogyatkozott, míg nem július utolsó napján elkövetkezett a véres segesvári ütközet, amelyben Petőfi is életét vesztette, majd augusztus 6-án a nagycsúri vereség is, s ez immár az erdélyi hadsereg teljes felbom-lására vezetett.

És a nehézségek nemcsak a harctereken lettek egyre nyomasztóbbak, hanem a politikai élet középpontjában is. Szemere például, hogy a küszöbön álló összeomlásért ne néki kelljen majd viselnie a felelősséget, július 24-én kormánya nevében benyújtotta lemondását. S Kossuthnak, aki tudta, hogy a kormány feloszlása a pillanatnyi körülmenyek között általános fejetlenséget idézne elő, nagy nehezen sikerült elérnie, hogy Szemere végül mégis visszavonja a lemondást, ekkor azonban újból megmozdult a békepárt. A békepártiak ugyanis – abban a meggyőződésben, hogy az utóbbi hetek kudarcai végre kellőképpen aláaknázták Kossuth állásait – most már eljöttnek látták az időt Görgei hatalomátvételére. A képviselőház július 27-én Szegeden tartott zárt ülésén ezért – első lépésként – azzal a követeléssel hozakodtak elő, hogy Mészáros utódjául ismét Görgeit nevezzék ki a honvédsereg főparancsnokává. S indítványukat elfogadtatniuk nem sikerült ugyan – mert Szemere (aki Görgeire éppoly féltékeny volt, akár Kossuthra) nagy üggyel-bajjal keresztülvitte, hogy a ház egyelőre eltekintsen a határozathozataltól –, egyikük, Szunyogh Rudolf szabolesi képviselő azonban az ülés végeztével ennek ellenére is nyomban kocsiba szállt, hogy immár közvetlenül Görgeihez forduljon, s magát a képviselőházi többség megbizottjának adva ki, felszólítsa őt a hatalom haladéktalan megragadására és a forradalom résztervezőinek legalább kegyelmet kieszközölni hivatott békétárgyalások azonnali megindítására.

Görgei, akinek – a Paszkevics figyelmét róla átmenetileg elterelő turai ütközet jóvoltából – idő közben csakugyan sikerült megkerülnie az orosz fősereget, ekkor már napok óta a Hernád torkolatvidékén táborozott, s egyelőre semmi jelét nem mutatta a továbbvonulás szándékának. 29-én azonban – megtudván, hogy az orosz fősereg Tiszafürednél két nappal korábban a Tisza bal partjára lépett – Tokajnál végre mégis átkelt a bal partra ő is, s most már valóban megindult Arad felé. De mert az orosz sereg hovatovább már Debrecenhez közeledett, most sem a legrövidebb úton, hanem kelet felé, Nagyvárad irányába kitérve, folytatta hadmene-tétét. És így Szunyognak csupán Nagykállóban sikerült találkoznia véle július 31-én.

Görgeinek eszerint kereken két hónapig kellett várnia, amíg a békepárt-tól végre igenlő választ kaphatott május 31-én Debrecenben felvetett javaslataira. A katonai hatalomátvételre és tárgyalások megindítására

való hajlandóságát azonban ez a két hónap sem lohasztotta le. Mindazonáltal tárgyalni Görgei most már csak az oroszokkal kívánt. Haynau legyőzéséhez fűzött reményeinek szertefoszlása ugyanis véle is megértette végre, hogy a császáriakkal csupán feltétel nélküli fegyverletételekről van mód tárgyalni. Az oroszoktól viszont – úgy látszik – több nagylelkűséget remélt arra az esetre, ha fegyverletételei ajánlattal fordulna hozzájuk. Az a gondolat pedig, hogy a harcnak nem kizárolag ilyen vagy amolyan módon kötendő fegyverletéeli egyezménnyel lehetne végét vetni, a jelek szerint fel sem ötlött benne.

Igy hát Görgei ettől fogva már szünet nélkül folytatta a visszavonulást, s augusztus 9-én meg is érkezett Aradra. Közben viszont, mikor 7-én hadikövetséget kellett menesztenie az orosz intervenciós sereg hozzá legközelebb elhelyezkedő III. hadtestének a parancsnokához, Fjodor Vaszilevics Rigyiger gróf lovassági tábornokhoz, hogy az az immár teljesen fejt vesztett kormány megbízásából békekötés fejében jobb híján a magyar trón igérje oda a Romanov-ház valamelyik sarjának, az így adódó lehetőséget sietett felhasználni arra, hogy a küldöttek révén megtudakolja Rigyigertől, hajlandó volna-e véle fegyverletételekről tárgyalni a császáriák háta mögött is. S mikor azután 11-én kézhez kapta a hadikövetséget vezető Poeltenberg jelentését, ebből nagyjából azt olvashatta is ki, amit várt, hogy tudniillik az oroszok a magyar kormánnal folytatandó politikai egyezkedésre természetesen nem kaphatóak, véle lebonyolítandó fegyverletéeli tárgyalásuktól viszont csakugyan nem idegenkednek.

TEMESVÁR

Ekkor pedig Görgei terveinek megvalósítását már a július végén Szegezen összpontosított haderő sem keresztezhette többé. Holott e sereg vezényletét július 30-án a Kossuth által Mészáros lemondása után másodszor is a honvédsereg főparancsnokává kinevezett Dembiński vette át, Dembińskinek meg Tiszafüred óta éppen elég oka volt arra, hogy Görgei működését a legnagyobb bizalmatlansággal figyelje. Csakhogy Dembiński most is hibát hibára halmozott. Mert az talán még nem volt hiba, hogy augusztus 1-én harc nélkül feladta Szegedet és Szőregen foglalt állást, jóllehet seregének létszáma ekkor a Bácskából kivont IV. hadtest csatlakozása folytán már 57 ezer főre rúgott s így felülmúltá Haynau

szembenálló csapatainak a létszámát. Az viszont már kétségtelen hiba volt, hogy amikor a 3-áról 4-ére virradó éjszakán Haynau is megkezdte a Tisza bal partjára való átkelést, egyelőre azonban seregének csak egy részét dobta át a folyón, Dembiński, bár a Tiszán már átkelt ellenségre kétszeres erővel akár megsemmisítő csapást is mérhetett volna, meg sem kísérlelte magához ragadni a kezdeményezést, hanem ehelyett úgy határozott, hogy tovább folytatja a hátrálást. Ezzel ugyanis lehetővé tette, hogy 5-én azután, még mielőtt táborot bonthatott volna, éppenséggel – a Tiszán időközben saját seregének már az utóvédjét is háborítatlanul átvezető – Haynau mérjen csapást őrá.

A következő hibát pedig Dembiński azzal követte el, hogy miután csapatait végül is nagy üggyel-bajjal kivonta a tűzből, seregével nem Arad, hanem Temesvár felé hátrált tovább, hogy – előbb a Temesvárt ostromló Vécseyvel, majd Görgeivel és Bemmel is egyesülve – Erdély nyugati határszélére húzódjék vissza s azután ott vegye fel a harcot az ellenséggel. Mert nem vitás, hogy az erdélyi széleken Bem balsikerei dacára is több esély kínálkozott az ellenállás továbbfolytatására, mint Arad táján, ahol a sereget Haynau és Paszkevics immár könnyen két tűz közé foghatta volna. Mivel azonban a június 29-i minisztertanács az összpontosítás helyéül mégis Arad környékét jelölte ki s most már ennek megfelelően Aradra tartott Görgei is, Dembiński, mikor Temesvár s azon túl Erdély felé kanyarodott, ténylegesen nem azt mozdította elő, hogy a haderő-összpontosítás az eredetileg kitűzöttönél kedvezőbb helyen bonyolódjék le, hanem azt, hogy Haynau őközé és Görgei közé ékelődhessék, s ezzel a haderő-összpontosítást örökre lehetetlenné tegye.

Ez a hiba pedig végzetes következményekkel járt. Mert Kossuth, tudomást szerezvén Dembiński önfeljúségéről, nyomban belátta ugyan, hogy kár volt Dembińskire építenie, s ezért haladéktalanul Bemhez fordult, most már őt szólítva fel a fővezérlet átvételére, mire azonban Bem 9-én megérkezett s csakugyan átvette a vezérletet, a sereg már Temesvár alatt állott. S Bem még ekkor is azon volt, hogy a sereget a Görgeivel való egyesülés céljából Aradra vezesse. Ámde ekkor már Haynau is Temesvár közelében táborozott. Ahhoz tehát, hogy az Arad felé való elvonulás zavartalanságát biztosítsa, Bemnek előbb vissza kellett szorítania Haynaut s ezért meg kellett ütköznie véle. A még 9-én megvívott temesvári ütközet azonban nem Haynau visszaverésére, hanem a magyar sereg

megsemmisítő vereségére vezetett. Holott jó darabig sikert látszott igérni az a félelmetes ágyútűz, amelyet Bem az ütközet kezdetén az ellen-ségre zúdított. Csakhogy a magyar tüzérség – lőszerkészletének kimerülése miatt – alig három óra elteltével kénytelen lett tüzet szüntetni. A sereg jobbszárnyán pedig evvel csaknem egyidejűleg feltűnt és átkarolással fenyegető rohamra indult az az ellenséges hadosztály, amelyet Haynau még előzetesen a Temesvárról Aradra vivő út birtokba vételére rendelt ki, hogy a temesközi táborról és Görgeit végképp elvágja egymástól. S Bem ekkor vágtatni kezdett a veszélyeztetett jobbszárny felé, de lova felbukván, olyan súlyosan megsérült, hogy képtelenné vált a harc további irányítására. A vezérlet nélkül maradt csapatok meg, hirtelen meginogva a most már minden irányból rájuk rontó ellenség nyomása alatt, rendetlen hátrálásba fogtak, s a hátrálás csakhamar fejvesztett futásba csapott át, úgy hogy mire bealkonyodott, a sereg teljesen és végérvényesen felbomlott. Ezzel pedig Görgei hatalomátvétele elől elhárult az utolsó akadály is.

VILÁGOS

Görgei tehát 11-én reggel, a temesvári katasztrófa hírének vétele után mindjárt munkához látott, bár – hogy az áruló színezetébe ne keveredjék – egylezőre nem fegyveres, csupán szóbeli rohamot intézett Kossuth ellen, azt követelve tőle, hogy a kormánnyal egyetemben mondjon le s a hatalmat ruházza rá önként. Követelését pedig azzal indokolta, hogy a hatalom ráruházása végre lehetőséget teremtene az oroszokkal folytatandó érdemleges tárgyalások megkezdésére, hiszen nyilvánvaló, hogy amazok a magyar vezetők közül egyedül véle hajlandóak alkudozni, – s ezt annak ellenére is hangsúlyozta, hogy a Poeltenberg vezette hadikövetség eljárásának eredményeiről ekkor még mit sem tudhatott.

És Kossuth ez esetben is gyöngének bizonyult Görgei ellenében: először feljogosította őt a tárgyalások megindítására, majd – miután Görgei kijelentette, hogy ennyivel nem éri be, az Aradon tartózkodó miniszterek pedig erre fejvesztettségükben szintén ostromolni kezdték – végül abba is belement, hogy a maga és a kormány nevében csakugyan lemondjon és a főhatalmat teljes egészében a tábornokra ruházza. Amit az sem magyaráz, hogy Görgei, mikor a (puszta fegyverletételhez szükségtelen) politikai hatalmat is magának követelte, ezzel olyan látszatot keltett,

mintha az oroszoktól valaminő politikai engedményeket is szándéka volna kicsikarni. Hiszen Kossuthnak tudnia kellett, hogy az oroszoktól tényle- gesen semmiféle politikai engedmény nem várható, s ilyenek tételére (vagy a Habsburgoktól való kieszközölésére) őket kellő erő híján Görgei sem kényszerítheti többé, még ha netalán tervezne is effélét.

Amint Görgei persze nem is gondolt ilyesmirre – mi több: még arra sem, hogy a fegyverletételel legalább a honvédsgreg harcosainak biztosítandó személyes büntetlenség feltételéhez kösse, hanem – számításait merőben az orosz nagylelkűsre alapozva – a hatalom átvétele után mindenennemű érdemleges feltétel nélküli fegyverletételel ajánlott fel Rigyigernek, s mindenössze azt kötötte ki, hogy a fegyverletételel egyedül „ő felsége az orosz császár hadai előtt menjen végbe”.³⁶ 13-án pedig Világosnál már le is tette a fegyvert. Amivel azután nemcsak a harrok különbeni elhúzódásától komolyan tartó orosz hadvezetőség háláját vívta ki, hanem valóban képes volt felébreszteni a nagylelkűség szellemét magában a – könyörületességről egyébként éppen nem nevezetes – cárban is, úgy hogy Miklós az ő számára utóbb ki is járta Ferenc Józsefnél a személyes büntetlenséget, s az orosz kézre került magyar foglyok közül csupán a többieket szolgáltatta ki a császáriak bosszújának.

A bosszúhadjárat megindítását pedig ilyen körülmények között már csak ideig-óráig késleltethette az, hogy az ellenállásnak a világosi fegyverletételel után is maradtak még góci az országban. Világos ugyanis e kisebb ellenállási gókok sorsát is megpecsételte. A következő hetek folyamán tehát a honvédsgreg még fegyverben álló katonái is kénytelenek lettek rendre leszámolni a helyzet megváltoztathatatlanúságával, hogy azután vagy török területre meneküljenek vagy szintén megadják magukat. Amint idővel a négy magyar kézen maradt vár – Arad, Munkács, Pétervárad és (utolsóként, október 2-án) Komárom – is megnyitotta kapuit az ellenség előtt. S mivel ezek után a magyar forradalomnak a Felvidék hegyei között legtovább harcoló hívei, a Selmec környéki szlovák és német bányász-gerillák sem tehettek már mást, mint hogy szétszéledjenek: ha a világosi fegyverletételel másnapján még nem is, októberre az ellenforradalom Magyarország egészének az urává lett.

³⁶ Görgei Rigyigerhez, Arad, 1849. aug. 11. Közli: HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. III. Pest, 1872. 488.

AZ ELLENFORRADALOM SIKERÉNEK TÉNYEZŐI ÉS KORLÁTAI

A magyar forradalom tehát, bármennyire szívósan verekedett is léteért, végül alulmaradt a harcban. Ezt azonban éppúgy nem írhatta pusztán a balszerencse számlájára, amint a kezdet kezdetén kivívott korszakos eredményeit sem a véletlennek köszönhette.

1848 márciusában a forradalomnak azért sikerült győznie, mert a maga oldalán nagyobb erőket volt módja felsorakoztatni, mint amekkorákkal az ellentábor rendelkezett. Hiszen a márciusi napokban, mikor a magyar radikálisok kicsiny csoportja az európai forradalmi áradat kibontakozásának ösztönző hatására Magyarország polgári átalakításának minden addiginál messzebb menő programját hirdette meg, s nem utolsósorban kiadta az azonnali és teljes egészében állami kármentesítéssel – mégpedig utólagos állami kármentesítéssel – lebonyolítandó jobbágyszabadság jelszavát, az átalakulás ügyének sikerre viteléhez nélkülözhetetlen, mi több: a forradalom vezetésére Magyarországon egyedül alkalmas liberális nemesség képes volt, túltéve magát saját korábbi elköpzelésein, csatlakozni ehhez a programhoz. Ezzel pedig a magyar liberálisok nemcsak az átalakulás ügyének sikerre viteléhez úgyszintén nélkülözhetetlen, sőt a meg-megújuló ellenforradalmi próbálkozások leküzdésében egyenesen kulcsszerepre hivatott baloldal támogatását biztosították maguknak, de elérték azt is, hogy a parasztság eladdig úrgyűlőlő milliói se ellenük, hanem mellettük foglaljanak állást, s így a forradalomnak páratlanul széles tábora alakuljon ki. És ezt a tábort jó ideig az ország lakosságán belüli nemzeti ellentétek sem tudták megosztani, mert – a magyarországi nemzetiségek fő tömegei ugyancsak a jobbágyszabadságban érdekeltek parasztozás lévén – kezdetben az ország nem magyar lakóinak a zöme is rokon-szenvvel vagy legalább jóindulattal tekintett a magyar forradalomra.

1848 tavaszán tehát a magyar forradalom – bár akkora erővel ez idő tájt sem rendelkezett, hogy megsemmisítő csapást mérhessen az ancien régime híveinek taborára – elég erős volt ahhoz, hogy ne csak a konzerváció magyarországi képviselőit, de a Habsburgokat is meghátrálásra kényszeríthesse. Annál is inkább, mivel a Habsburgok hatalmi állásait az adott pillanatban nem egyedül a magyar forradalom vette ostrom alá, hanem a birodalom osztrák és olasz tartományaiban kirobbant forradalmak sora szintén, s a Habsburgoknak ráadásul azzal a fenyegető veszély-

lyel is szembe kellett nézniök, hogy a forradalmi mozgalom a közeljövőben esetleg Csehországra és birodalmuk egyéb tartományaira is ki fog terjedni. Külső támogatást pedig a birodalom területén kitört forradalmak leküzdéséhez egyelőre nem volt módjuk igénybe venni, hiszen a szóban forgó forradalmak egy az idő szerint fél Európát elborító forradalmi áradatba ágyazódtak bele, s ennek a forradalmi áradatnak a hullámverése ekkor még képes volt meggyárolni, hogy Európa hatalmasságai közül akár egyetlenegynek is elterelődjék a figyelme a maga otthoni gondjairól.

A továbbiakban azonban az erőviszonyok már a forradalom rovására és a forradalom elleniségeinek a javára kezdtek módosulni. Mivel a magyar liberálisok zöme a forradalom győzelmét a márciusi vívmányok becikkelezésével végérényesen megkoronázottnak gondolta, a radikálisok zöme viszont bizonyosra vette, hogy a forradalom táborának még ellenforradalmi próbálkozásokkal is meg kell majd küzdenie, a liberálisok és a radikálisok között fokozatosan egyre szélesedő szakadék támadt. De szakadék támadt a forradalom vezető körei és paraszti tömegei között is, miután a jobbágyfelszabadítás keltette első örömmámor elültével kitűnt, hogy a parasztság a – pusztán az úrbéres szolgáltatások eltörlésére korlátozódó – márciusi jobbágyfelszabadítással teljesen kielégítettnek még nem érzi magát, a forradalom vezető körei viszont jó ideig húzódoztak a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteinek kitágításától. S minthogy a márciusi forradalom a maga vívmányaiban a magyarországi nemzetiségek fiait nagyjából egyenlően részeltette ugyan, külön nemzeti jogokat viszont nem biztosított számukra, a forradalom vezető körei és az ország nem magyar lakónak a zöme között a márciusi vívmányok keltette első örömmámor elültével még nagyobb szakadék keletkezett. Az a véletlenszerű együttműködés pedig, amely márciusban a magyar forradalom és a birodalom más tartományaiban kiütött forradalmak között jött létre, a későbbiek során nemcsak hogy nem alakult át tartós és szervezett szövetséggé, hanem még eredeti alakjában sem maradt fenn, mivel a Habsburgoknak sikerült még csírájában leküzdeniök a cseh forradalmi mozgalmat, majd fölébe kerekedniök az észak-itáliai forradalmi mozgalmon is, sőt a mozgalom burzsoá vezető rétegét egyenesen a maguk oldalára vonniuk.

S amikor azután 1848 szeptemberében a fegyveres ellenforradalmi támadás csakugyan megindult Magyarország ellen, a magyar forradalom

táborán belüli repedések nagy része megint csak betemetődött. Az ellenforradalom színrelépe ugyanis a liberálisok legtöbbjében is, a radikálisokban is megszilárdította kölcsönös egymásrautaltságuk tudatát. De a forradalom vezető köreinek és paraszti tömegeinek az együttműködése is újolagos megszilárdulásnak indult ekkor, minthogy a parasztságon egyszeriben úrrá lett az az aggodalom, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén még a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok is vevendőbe mennének, a forradalom vezető körei pedig a szőlődézsma eltörlésével végre ráléptek a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteinek kitágítása felé vivő útra. A nemzetiségi kérdés rendezetlenségéből fakadó nehézségekkel azonban a forradalom ez idő tájt sem tudott megbirkózni, s így a magyarországi nemzetiségi mozgalmak most már nemcsak hogy végérvényesen hátat fordítottak a magyar forradalomnak, hanem éppenséggel az ellenforradalom táborához csatlakoztak. Ilyen körülmények között pedig a forradalom most még annyira sem lehetett képes megsemmisítő csapást mérni az ellentáborra, mint márciusban, habár egyelőre az ellenforradalom számára sem vált lehetővé – az erőviszonyoknak a forradalom rovására történt időközbeni eltolódása ellenére sem –, hogy ő maga viszont márás megsemmisítő csapást mérjen a forradalomra.

Az 1848 ószén kialakult helyzet azonban szintén nem bizonyult tartósnak. Mivel apránkint nyilvánvalóvá lett, hogy az ellenforradalom ténylegesen mégsem próbálja kikezdeni a márciusi jobbágyfelszabadítás művét, a forradalom vezető körei pedig egyáltalán nem sietnek újabb előrelépéset tenni azon az úton, amelyre a szőlődézsma eltörlésével rátértek, a paraszti tömegeket átható harci kedv idővel alábbhagyott, s ezért a parasztság – noha teljesen legvégül sem hidegült el a forradalomtól – a későbbiek során hónapról hónapra lankadó lelkesedéssel vett már csak részt a küzdelemben. 1849 tavaszán meg, amikor immár a magyar liberálisok zöme is átlátta, hogy a szemben álló felek erőinek viszonylagos kiegyensúlyozottsága folytán a harcban sem az egyik, sem a másik fél nem arathat teljes értékű győzelmet, s ebből az ésszerű felismerésből azt az ésszerűtlen következtést vonta le, hogy legjobb lesz, ha a továbbiakban a harc végigharcolása helyett már csupán a konfliktusnak valamiféle megegyezéses békekötéssel való befejezésére fog törekedni, a liberálisok és a radikálisok szövetsége is újból meglazult, sőt végérvényesen fel is bomlott. Ámbár az erőviszonyokat az ellenforradalom javára gyökeresen

még a forradalom táborán belüli ellentétek illetében újjáéledése sem változtatta meg: a Habsburgok vezetése alatt álló ellenforradalmi tábor megsemmisítő csapást mérni a forradalomra még 1849 tavaszán sem volt képes – egészen addig, amíg végül igénybe nem vette az európai forradalmi áradat időközbeni elapadása folytán ismét nagyobb mozgási szabadsághoz jutó orosz cárimus segítségét is. Amikor viszont az ellenforradalom számára ezáltal lehetővé vált végre, hogy erőit megkétszerezze, az erőviszonyokban hirtelenül akkora eltolódás következett be a külső támogatókkal nem rendelkező magyar forradalom rovására, hogy az már perdöntőnek bizonyult és a forradalom gyors összeomlására vezetett.

Így sikerült hát a fekete-sárga ellenforradalomnak elérnie azt a célját, hogy a magyar forradalmat teljesen térdre kényszerítse. De – mert arra, hogy ezt a célt pusztán a maga erőire hagyatkozva érje el, az eredendő erőviszonyok nagyfokú kiegyenlítettsége miatt éppúgy nem volt lehetősége, amint ugyanezen okból a magyar forradalomnak sem volt lehetősége arra, hogy elérje a maga célját, a márciusi vívmányok összességének megóvását – a győzelem kivívásáért az ellenforradalomnak igen nagy árat kellett fizetnie. Hiszen amikor az ellenforradalmi körök, amelyek 1848 márciusában még minden tőlük telhetőt megtettek a jobbágyfelszabadítás elodázásáért, 1848 őszén – a magyar parasztságnak a forradalom táborától való elidegenítése érdekében – beletörődtek a jobbágyfelszabadítás megmásíthatatlanságába: akkor abba is kénytelenek voltak beletörődni, hogy a forradalom legfőbb vívmánya és Magyarország polgári átalakulásának legfontosabb biztosítéka a maga épsegét a forradalom leverése esetén is megőrizze. Amikor pedig – hogy leküzdhessék a magyar forradalom vezető köreinek a birodalom egységét veszélyeztető önállósodási törekvéseit – a magyar forradalom elleni harcukban fegyvertársaikként használták fel a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat is, s hogy minél hatékonyabban használhassák fel őket, lángjukat még élesztgették is: akkor olyan mozgalmak megerősödését voltak kénytelenek elősegíteni, amelyek a birodalom egységét hosszabb távon sokkal inkább veszélyeztették, mint a magyar önállósodási törekvések. S amikor azután kiderült, hogy a magyar forradalmat legyűrni még ilyen öngyilkos eszközök alkalmazásával sem tudják, s ezért végül egy külső hatalom segítségét is igénybe vették: akkor végső ütőkártyaként egy olyan lapot voltak kénytelenek kijátszani, amelynek kijátszása a magyar forradalom kitartó

ellenállása által már amúgy is jócskán megtépázott nemzetközi tekintélyüknek valósággal kegyelemdöfést adhatott.

Ilyen körülmények között pedig a fekete-sárga ellenforradalomnak, hiába sikerült a magyar forradalmat végül teljesen térdre kényszerítenie, teljes értékű győzelmet aratnia nem sikerült és nem is sikerülhetett. Hiszen ha arról, hogy a forradalom valamennyi vívmányára kezet emeljenek, erőik korlátozott volta miatt az ellenforradalmi körök eleve kénytelenek voltak lemondani, s így – ami a legfőbb – eleve kénytelenek voltak lemondani a jobbágyszabadság művének lerombolásáról is: akkor az ellenforradalom győzelme már a forradalom összeomlásának a pillanatában is súlyos csorbát kellett hogy szenvedjen. A későbbiekben pedig az ellenforradalom győzelme még más pontokon is csorbát kellett hogy szenvedjen, olyanokon is, amelyeken kezdetben még teljes értékűnek látszott, mint azoknak a forradalmi vívmányoknak az esetében is, amelyek Magyarország kormányzati önállóságának a biztosítására szolgáltak s az országot a birodalmon belüli alárendeltségeből voltak hivatva kiemelni. Hiszen ezeket az ellenforradalmi körök a forradalom térdre kényszerítésének a pillanatában – a jobbágyszabadság törvénytelenítéstől eltérően – minden egy szális eredményteleneknek nyilvánították. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessék, előzőleg olyan kételű fegyvereket is kénytelenek voltak latba venni, amelyeknek – mint a magyarországi nemzetiségi mozgalmak szövetségesi szolgálatainak vagy az orosz segélynek – az igénybevételével nemcsak a magyar forradalomra, de önmagukra is súlyos csapásokat mértek, amelyeknek az igénybevétele tehát amúgy is fogyatékos erőket csak tovább apaszthatta. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy ha a magyar forradalomnak a kormányzati önállóság irányába mutató vívmányait pillanatnyilag gátlástanul elragadhatják is, ezeknek legalább egy részét előbb-utóbb szintén kénytelenek lesznek visszaszármaztatni.

És hogy a győztesek előbb-utóbb még további engedményekre is kénytelenek lesznek ráállani, az az 1848–49-ben történtekből akkor is szükségszerűen következett, ha ennek az előjelei az események felszínén 1849 nyárutóján még egyáltalán nem mutatkoztak is meg, ha 1849 nyárutóján a forradalom hívei – kevés kivétellel – még úgy látták is, hogy menthetetlenül veszve van minden, amiért harcoltak, az ellenforradalmárok pedig abban a hitben ringatóztak, hogy a térdre kényszerített Magyarországgal mostantól fogva már tetszésük szerint tehetnek bármit.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA

(1849–1867)

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849–1859)

1. BIRODALMI EGYSÉG ÖNKÉNYURALOM ÁRÁN

1848–49 a Habsburg-birodalom sokévszázados történetének mindaddig legsúlyosabb megrázkódtatását hozta. A gazdasági-társadalmi fejlődés alapvető változások kikényszerítésére ösztönözte azokat a társadalmi erőket és azokat az önrendelkezésükre törekvő elnyomott nemzeteket, amelyek a 18. század vége óta nyugtalanították, a reformkísérletek meg a terror váltogatására késztették a birodalom irányt szabó politikusait. 1848–49-ben két teendőben egyetértettek mindenek, akik vezető szerephez jutottak a Habsburg-hatalom politikájának meghatározásában: egyrészt a forradalmi erők katonai megsemmisítésében és a megtorlás, elrettentést szolgáló terror alkalmazásában, másrészt a dinasztia hatalmának biztosításában a megszilárdított egységű birodalom élén. Abban azonban, hogy ez utóbbi mennyiben történjék alkotmányos s mennyiben önkényuralmi eszközökkel, mennyire érvényesüljenek a polgári átalakulás követelményei, illetve mennyire éllessék tovább a rendi intézményeket, s vajon a birodalom új szerkezete föderatív vagy centralizált legyen-e, erőteljes nézetkülönbsségek jelentkeztek. A polgári alkotmányosság alapkötetelménye, hogy a népszuverenitást megtestesítő törvényhozó hatalom, a képviseli rendszerre alapozott parlament többsége határozza meg a kormány, a végrehajtó hatalom politikájának irányát, a fegyverrel pacifikált Habsburg-birodalomban nem érvényesülhetett. A császári hadak nemcsak a magyar országgyűlésnek, a forradalmi kormányzat e végnapig kitartó alkotmányos bázisának a további működését tették lehetetlenné, hanem már fél évvel korábban, 1849 márciusának elején szétkergették a Kremsierbe költözött birodalmi parlamentet is. Ugyanakkor az ol-

mützi oktrojált alkotmány kibocsátása az ideiglenesség látszatát kölcsönözte a parlamentarizmus teljes mellőzésének. Sőt egy ideig önáltató reménységgel kecsegtette a Habsburg-hatalomnak azokat a támogatóit, akik még a kremsieri parlament feloszlatása után is bíztak abban, hogy az új alkotmányos érát csak „a lázadó csordák” elleni küzdelem késlelteti. Megszületett a győzelem, a Habsburg-hatalom sok tényleges vagy jobb híján szegődött támogatójának is lelkismeretfurdalást okozva, hiszen kivívása csak az őket is borzongató cári despotizmus kozák lándzsáinak a segítségével sikerült, a parlamentarizmus várva várt helyreállítása azonban elmaradt. A birodalom politikai irányítását meghatározó döntés a polgári értelemben vett népszuverenitás teljes mellőzésével a császári udvar színfalai mögött született meg az 1849 és 1851 között lezajlott klikkharcok eredményeként.

Az 1848 előtti berendezkedés restaurálásának pontosabban új, javított kiadásának a szorgalmazói, a rendi elemeket is továbbbéltetni kívánó föderalista arisztokraták meg-megújuló, de egyre gyengülő kísérleteinek a sorát tulajdonképpen már eldöntötte Alfred Windisch-Grätz herceg 1849 tavaszán Magyarországon elszenvedett katonai veresége, és a főparancsnokságról való leváltásával együtt járó politikai bukása. A különböző tartományok udvarhű arisztokráciának jelentős részét, ideértve a magyar konzervatívok Windisch-Grätz szárnayai alá húzódott egész vezető gárdáját is, lazán fogta egybe ez a politikai irányzat, amely hosszú és bonyolult utóvédharcot folytatott koncepciójának legalább részleges érvényesítéséért. Ezek a konzervatívok annak elismertetésére törekedtek, hogy csupán az egyes országok és tartományok arisztokráciája tudja figyelembe venni a föderalizálendő birodalom alkotórészeinek „történeti-politikai egyéniségett”, s részben megújítandó rendi intézmények révén ellensúlyozni a forradalmi erők „bomlasztó” tevékenységét. Hiába hivatkoztak azonban arra, hogy csak az arisztokrácia, ez a szerintük „természetes” vezető réteg képes a nemzeti követelések kielégítésének azt a módját és mértékét megtalálni, amely az önrendelkezési törekvéseket a dinasztia iránti hűségen oldja fel, ugyanakkor lehetőséget nyújt az uralkodónak, hogy a föderalizált birodalom egysége érdekében sikeresen tartsa egyensúlyban az egymással is versengő nemzeti erőket. Elképzéseiukben a birodalmi politika irányt szabó tényezői a forradalmak megakadályozására képtelennek bizonyult régi elvek és módszerek pusztá-

folytatásának kísérletét látták. Pedig a forradalomellenes táborban olyan megrendülést keltett a régi rendszer veresége, hogy 1849 után csak az újítás jelszavával lehetett sikert remélni. Kudarcukat az pecsételte meg, hogy a központosításnak, amit már 1849-ben a megújítandó birodalmi egység alapkötetelményévé emeltek, minden híve, az alkotmányosoktól az abszolutistáig szembefordult velük.

A régi rendszer vezető gárdájára és uszályhordozóira támaszkodó konzervatív föderalistákkal szembeszálló, a birodalom centralisztikus újjászervezését célul tűző irányzatok nemcsak sokkal szélesebb, hanem társadalmilag és politikailag is sokkal összetettebb bázisra támaszkodtak. Törzsgárdájuk abból a nem kis részben már az udvari arisztokráciába emelkedett hivatalnoki és katonatisztai rétegből toborzódott, amelyet anyagi és politikai érdekei, meg a hőség és hála ebből is sarjadó szálai a Habsburg-házhöz kötöttek. A császári bürokrácia tagjai régóta nagy aggodalommal figyelték a birodalom egységét fenyegető nemzeti törekvések erősödését, s várták az alkalmat II. József annak idején megbukott kísérletének megismétléseire magasabb szinten és lényeges tartalmi eltérésekkel. A nemzeti érdekek fölé emelt, azonos alapelvek szerint, azonos módon kormányzott, államnyelvében német, szellemében viszont konzervatív összbirodalom megteremtését tüzték célul. Úgy látták, 1848 megteremtette ennek a lehetőségét. Egyfelől a forradalmak bebizonyították a régi, lényegében rendi-föderalista kormányzati rendszer csődjét és restaurálásának veszélyességét, másfelől jogalapot, a Habsburg-hatalom katonai győzelmei pedig lehetőséget teremtenek az „új Ausztria” felépítésére. A birodalom legfejlettebb, zömében német nagypolgársága, amely további rétegeket uszályába vonva kísérlete meg politikai törekvései érvényesítését, ugyancsak fontos szerepet játszott a centralizációs irányzat felülkerekedésében. Érdekében állónak láta, hogy a kormányzat a hatalmi eszközök segítségével is előmozdítsa az egységes, összbirodalmi belső piac kialakítását és működését, az egységes gazdaságpolitika, közigazgatás, igazságszolgáltatás megvalósítását és a forradalom eredményeként uralkodóvá vált tőkés termelési viszonyok teremtette lehetőségek nyugodt kihasználásához szükséges biztonságot is. Felismerte, hogy a kapitalista fejlődés ilyen bázison lejátszódó kibontakozása már csak fejlettsége folytán is – politikai befolyási lehetőségeiről nem is szólva – neki biztosítaná a vezető szerepet.

Vonzónak tetszett a birodalom újjászervezésének centralisztikus módja mind a Habsburg-hatalom, mind katonai és hivatali bürokráciája, sőt nagypolgársága számára is a német kérdés megoldásával kapcsolatos reményeik szempontjából. Feltételezték, hogy a magyar és szláv tartományokat felolvastató „új Ausztria” megnövekedett súlyánál fogva képes lesz vezető szerephez jutni a német egység létrehozásában.

A centralista irányzat hívei korántsem voltak egységesek abban, hogy a birodalom központosítását abszolutisztikus vagy alkotmányos eszközökkel hajtsák-e végre. Míg az udvarban, a vezető hivatalok bürokratáinak s főképpen a hadsereg törzstisztjeinek soraiban a dinasztia korlátlan hatalommal való felruházása a rendcsinálás feltételének látszott, addig a nagy- és középpolgárság zöme alkotmányos központosításról álmodott. Elhatárolta ugyan magát a vereséget szenevédett forradalmi erőktől, de a vágyva vágyott összbirodalmi centralizációt alkotmányossággal kívánta társítani, hogy biztosítékot nyerjen az udvar és apparátusa esetleges önkényeskedéseivel, nem utolsósorban pedig a feudális arisztokrácia restaurációs törekvéseivel szemben.

A birodalom centralisztikus újjászervezésére irányuló törekvések biztos támaszra találtak Felix Schwarzenberg herceg kormányában, az alkotmányos igények azonban sokkal kevésbé és sokkal ellentmondásosabban. Schwarzenberg, aki sógorának, az őt 1848 őszén kormányrúdhoz juttató Windisch-Grätz hercegnek a megbuktatásával erősítette meg vezető szerepét a létéért küzdő Habsburg-hatalom irányító posztján, kivételes egyértelműséggel, még tisztelői által is gyakran felemlegetett „gátlástanásgal” tört politikai céljai elérésére. Nemcsak a birodalom, hanem egész Európa egyik leggazdagabb, ropant kiterjedésű csehországi uradalmaikat birtokló arisztokrata családjának tagja volt, amely a vele rokon kapcsolatban álló alig tucatnyi másikkal együtt a Habsburg-állam vezető tisztségeket is elöljárói pozíciókat töltött be. A miniszterelnöki pozíciót férfikora teljében elfoglaló Schwarzenberg korábban Rio de Janeirótól Szentpétervárig állomást állomással cserélő diplomataként szokta meg a birodalom problémáit a részleteken felülemelkedve, nagy összefüggései ben szemlélni. A régi rendszert válságba sodró erőket 1848-ban mint a posztjának feladására kényszerült nápolyi követ s mint az észak-itáliai osztrák sereg tisztje ismerte meg közelről, a hatalmon levők koncepciót-

lanságát pedig a hadsereg főparancsnokságának az Innsbruckba futott császári udvart felkereső küldöttjeként.

Schwarzenbergnek minden más, a hatalom birtoklásához közel fér-közű 19. századi osztrák-német politikusnál egyértelműbb és nagyobb szabású koncepciója volt. A forradalom rádöbbentette, hogy a birodalom önerejével nem tudja fenntartani pozíciót Magyarországon és Itáliában. De felismerte azt is, hogy e területek leválása vagy akárcsak távoltartásuk a Német Szövetségtől – amit a frankfurti össznémet parlament 1848 őszén kimondott – lehetetlenné teszi a meggyöngült Habsburg-hatalom tényleges vezető szerepének a biztosítását német földön. Schwarzenberg a Habsburg-birodalmat belülről repesztő nemzeti törekvéseket kívánta ellensúlyozni a német nemzeti egységesülés sok ágból összefonódó folyamatával, amikor egy olyan hatalmas „közép-európai” birodalom megtérítését tűzte célul, amelytől azt remélte, hogy Habsburg-vezetéssel képes egyesíteni a császári birodalom és a forradalom előtti Német Szövetség minden alkotóelemét. „Nagynémet” tervének sikere feltételezte a birodalom szigorú központosítását, sőt homogenizálását, mindenekelőtt a németesítés révén. De feltételezte azt is, hogy a német nacionalizmus már a német széttördeeltség idején vonzóbbnak ítéli a nem német Habsburg-tartományok feletti uralom biztosítását is célba vevő koncepcióját, mint a császári birodalom csódtömegétől mentesített német etnikai tömb megszervezésére való korlátozódást. Ez utóbbi „kisnémet” koncepciót a német egység demokratikus megvalósításával ugyancsak szembeforduló porosz Hohenzollern-ház hívei hirdették elsősorban.

Schwarzenberg semmilyen, céljait szolgáló eszköz igénybevételétől sem riadt vissza. Nemcsak Magyarország megtörésére vette igénybe a cári fegyvereket, hanem 1850-ben velük fenyedetve meg Poroszországot, arra kényszerítette a potsdami udvart, hogy „kisnémet” egységesítő terveit el-ejtve ismerje el a Habsburg-uralkodó vezető szerepét legalább a felélesztett Német Szövetség laza szervezetének az élén. 1851 tavaszán azonban a drezdai fejedelemgyűlést már nem tudta rábírni arra, hogy a Habsburg-birodalom nem német tartományait is fogadja be a Német Szövetségbe. A nyugati hatalmak e terv elleni mozgósításában némi szerephez jutott a magyar emigráció tiltakozó emlékirata is. A drezdai elutasítás korántsem készítette tervei feladására Schwarzenberget, sőt arra ösztökélte, hogy minden eszközzel siettesse a birodalom megkezdett egységesítését.

A Habsburg-hatalom, amely a felségjogok minden nemű korlátozását csupán ideiglenes engedménynek tekintette, 1851-ben tette egyértelművé, hogy a központosítást formálisan is császári egyeduralommal kívánja társítani. Maga Schwarzenberg már 1850-ben, a poroszok ellenében támaszt keresve arról biztosította a cári kormányzatot, hogy az olmützi alkotmányt sem fogják soha életbe léptetni a Habsburg-birodalomban. Még a leghiszkenyebbek is azok közül, akik reméltek, hogy a Habsburg-hatalom pozícióinak megszilárdítása után érvényesíteni fogja az alkotmányosság követelményeit, baljós előjeleket olvashattak ki abból, hogy 1850 őszétől az újoncokat a birodalmi alkotmányra már nem, csupán a császár iránti hűségre eskették fel. A Schwarzenberg-kormánynak, amely az alkotmány nélküli kormányzás 1851-ig terjedő periódusában csak a jogi megkötöttség és a felelősségre vonás mellőzésének előnyeit élvezte, mindenki által viselnie kellett az alkotmányos támasz hiányának minden következményét az önkényuramat a gyakorlatban már megízelő fiatal császár befolyásolásáért vívott küzdelemben.

1851 elejétől az udvarban igen nagy mértékben megerősödött a birodalom katonai és államhivatali bürokráciájának vezető köreire támaszkodó, Metternichhel is szoros kapcsolatot tartó Carl Friedrich Küberk báró, volt birodalmi kamaraelnök befolyása. 1851 áprilisában a császár Küberket állította annak az új államhatalmi szervnek, a rajta kívül minden össze nyolc kinevezett tagot számláló Reichsratnak, birodalmi tanácsnak az élére, amelynek életrehívása nem mondott ellen a követelményt az olmützi alkotmány betűinek, megalakításának célja és tényleges tevékenysége azonban annál inkább. Küberk szerint, miután a forradalom a feudális és a demokratikus erőket egyaránt „elnyelte”, a birodalom élére a haderő, a hivatalnoksereg és az egyház került. Rájuk támaszkodva lehet és kell megerősíteni az uralkodó hatalmát. Ez azonban nem jelentette azt, mintha Küberk nem igyekezett volna politikai céljai számára megnyerni az aulikus aristokráciának a maga uszályába vonható tagjait is. Az olmützi alkotmány visszavonásával kívánta kiküszöbölni az 1849 óta fennálló rendszer „kétértelműségét”, a hatalmát abszolutisztikus egyeduralomkodóként gyakorló császár akaratának pusztá végrehajtóivá téve a minisztereket, s megfosztva a kormányt minden, forradalmi örökségnak tekintett alkotmányos, illetve parlamentáris vonásától.

A Schwarzenberg-kormány, amely jó két esztendőn át az olmützi alkotmányt maga is mellőzve gyakorolta a teljhatalmat, megpróbálta, de nem tudta elég sikeresen elhárítani Kübeck és az általa vezényelt Reichsrat támadását. Az udvarban éppenséggel Kübeckék malmára hajtotta a vizet, hogy a miniszterek egy része a kormány addig élvezett, szinte korlátlan vezető szerepének a fenyegetettségét elvi szintre emelve azt „az alkotmányosság” veszélyeztetésének minősítette. Azokat a nagypolgári törekvéseket képviselő minisztereket, akik a birodalmi központhossítás, a „nagynémet” egység és a reményük szerint a kapitalista fejlődés kibontakozását szolgáló „rend” biztosítása érdekében részt vettek a Schwarzenberg-kormány forradalomellenes és a magyar „szeparatizmus” leküzdését célzó tevékenységen, politikai, sőt morális válságba kergette a felismerés, hogy olyan rendszer megalapozását segítették elő, amely a császári abszolutizmus révén kívánja biztosítani a birodalom központosítását és jövőjét. Anton Schmerling lovag igazságügymintiszter már 1851 elején, Karl Ludwig Bruck lovag kereskedeleml- és iparügyi miniszter 1851 tavaszán, a Reichsrat megalakulása után mondott le, míg Philipp Krauss báró pénzügymintiszter felmentésére az év végén, az általa fenntartásokkal fogadott új kormányzati rendszer meghirdetésekor került sor.

Másként reagált a császári önkényuralom kiteljesítését célzó irányzat sikerére Alexander Bach belügymintiszter. A kormány irányító szerepének megőrzéséért vívott utóvéiharai nem jártak sikерrel. Sőt, Kübeckék előretörésének még az a két, a gyakorlatban megkísérelt, de eleve szűkre szabott reformja is áldozatul esett, mint a közigazgatás és az igazság-szolgáltatás szétválasztása, illetve korlátozott községi autonómia bevezetése a birodalom pacifikálnak tekintett tartományaiban, amiktől naivul azt remélte, hogy a liberálisok szemében igazolják részvételét a forradalomellenes kormányzatban. Kudarca ellenére Bach nem vált meg tárcájától, hanem éppenséggel arra törekedett, a befolyásából sokat megőrző Schwarzenberg támogatásával, hogy a bürokratikus készségeit messzenyen méltányol uralkodó erősítse meg pozícióját az önkényuralmi rendszerben. Nem csupán tényleg elvtelen, de az arisztokrácia által különös előszeretettel ki is domborított karrierizmusa vitte erre a konzervatívok adta gúnynevén „barrikád miniszterként” emlegetett Bachot. A bécsi márciusi forradalom tetőpontján valóban az alkotmányosságért lelkesedett, és legelsőként sietett a császárvárosba érkezett Kossuth

üdvözlésére, hogy azután az igazságügyi tárca birtokosaként, majd a belügyminiszter posztján a forradalmi átalakulás és az alkotmányos rendezkedés minden támasza elleni küzdelmében kiszolgálója legyen a Habsburg-hatalomnak. Bach, s vele együtt, nem ritkán uszálában haladva, mások is a hajdani „alkotmányos” centralisták közül, nem mertek, nem is akartak konfliktusba kerülni a hadseregre és a bürokráciára támaszkodó uralkodóval. Nem kockáztatták a kiszorulást a hatalomból, mert féltek a velük rivalizáló erők túlsúlyra jutásának személyes érvényessülésüket veszélyeztető következményeitől. De nem akartak konfliktust előidézni azért sem, mert érzékelve a mélybe fojtott nemzeti és társadalmi ellentétek feszítő erejét, maguk is a császárban látták a birodalom legfőbb összetartó kapcsát. Remélték, hogy a birodalom egységét megalapozó központosítási programjukat a megváltozott körülmények között is végrehajthatják, azt pedig sokkal fontosabbnak tartották a kormányformánál. A Schwarzenberg-kormány többsége, Bach belügyminiszterrel egyetemben végül is vállalta, hogy az alkotmányosságot addig is mellőző kormányzást az „alkotmányt” hivatalosan is megtagadó uralkodói abszolutizmus váltsa fel.

2. AZ ABSZOLUTIZMUS MEGHIRDETÉSE ÉS AZ EGYEDURALKODÓ CSÁSZÁR

Az önkényuralom meghirdetését az 1851. augusztus 20-án megjelent császári kéziratok készítették elő. Kimondták, hogy a kormány csak az uralkodónak felelős, a törvények és a császári rendeletek miniszteri ellenjegyzése pusztán formai követelmény, a birodalmi tanács pedig az uralkodó véleményadó szerve, amelynek a tanácsait kizárolag saját akaratától függően kéri ki és hallgatja meg. Az új intézkedések minden hatalmi szervet közvetlenül, kizárolag és maradéktalanul az uralkodónak rendelték alá, lehetetlenné téve még azt is, hogy az uralkodó engedélye nélkül érdemleges kapcsolatba léphessenek egymással.

A Ferenc József által proklamált 1849. évi olmützi oktrojált alkotmányt a rendelkezések közvetlenül még nem említették ugyan, de hogy dicstelen sorsa hamarosan beteljesül, azt előlegezte az a baljós utalás, amely a kormány „cétes politikai viszonyai” felszámolásának szükségességére cél-

zott, és az a határozottság, amivel „egyedül s kirekesztőleg az uralkodó s a trón irányában” nyilvánította felelősnek, felmentve minden kötelezettségtől „bármely más politikai tekintély irányában”.¹ Schwarzenberg herceg diplomáciai körlevele a félreértések elkerülése végett mindehhez még azt is hozzáfűzte, hogy a császár rendelkezéseit az olmützi alkotmány „kivihetetlensége” indokolta, aminek megállapításához a miniszterelnök nagyvonalúságára igazán szükség volt, hiszen egyetlen napig sem próbálták ki a gyakorlatban. Maga Ferenc József arról tudósította anyját, hogy „az alkotmányt sutba dobták, és Ausztriának immár csak egy ura van”. „Istennek hála!” – jegyezte újjongva a levére Zsófia főhercegnő², s ugyanezzel a felkiáltással üdvözölte a rendelkezéseket a cár külügyminisztere is.

Az olmützi alkotmány hivatalos hatálytalanítására és a császári egyeduralom hivatalos meghirdetésére 1851. december 31-én került sor. Az augusztusi rendelkezések kiadása óta folyó előkészítő munkát nagyon felgyorsította Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínye, amit az egész császári család leplezetlen örömmel üdvözölt. Kübeck és Schwarzenberg, illetve a Reichsrat és a kormány hosszúra nyúlt taktikai harcát uralkodói határozat döntötte el. Az 1851. december 31-i rendelkezések nyomán a Habsburg-birodalomban olyan uralkodói abszolutista kormányzati rendszer kiépítésére került sor, amelynek korlátlanul a hatalomra jutott III. Napóleonét is felülmúltá, és csak I. Miklós cár oroszországi önkényuralmához volt hasonlítható.

Ferenc József hatálytalanítva az olmützi alkotmányt, a polgári szabadságjogok közül csak a törvény előtti egyenlőséget és a jobbágyi függéstől való mentességet erősítette meg. A birodalom „koronaországait” minden autonómiát nélkülöző közigazgatási egységeknek nyilvánította, amelyeket méreteiknek tekintetbevételével bontott további alegységekre. minden hatóságnak, még a városi és falusi előjáróknak a kinevezését, illetve megerősítését is a kormányzattól tette függővé. Egyedül az utóbbiak alá rendelt helyi tanácskozó testületeknek a választhatását ígérté meg, de azt is oly módon, hogy a falvakban a földbirtokosságnak, a városokban

¹ Közli: *Pesti Napló*, 1851. augusztus 28.

² Briefe Kaiser Franz Josephs I. an Seine Mutter. Hrsg. FRANZ SCHNÜRER. München, 1930. 165–167.

rajtuk kívül a házbirtokosoknak, az értelmiségi és ipari vezetőrétegnek kell majd hatóságilag biztosítani „az eldöntő súlyt”. S még ennek a rendelkezésnek a foganatosítását is a bizonytalan jövőre napolta el. Szigorúan központosított bírói szervezetet állított fel, kilátásba helyezve az osztrák polgári és büntető törvénykönyv életbe léptetését az egész birodalomban. S míg az utóbbi intézkedések, ha önkényuralmi módon is, a polgári átalakulást szolgálták, a „nyílt parancs” ellentétes rendelkezéseket is tartalmazott. Az igazságszolgáltatást nagyrészt már első fokon is, másod- és harmadfokon pedig teljesen mentesítette a nyilvánosságtól. Kimonulta az esküdtszékek felszámolását és a korábban Schmerling és Bach által még szétválasztandónak ítélt közigazgatás és igazságszolgáltatás újraegyesítését alsó fokon. Még ennél is többet sejtetett a visszahúzó törekvésekből annak jelzése, hogy az egyes „koronaországokban a rendi, vagy egy meghatározandó földbirtokkal ellátott örökös nemességre, előnyeire és kötelességeire” külön jogszabályokat alkotnak majd, s „mindennemű könnyítéseket” kap a birtokos nemesség „hitbizományok felállítására”. Egy további rendelkezés pedig kilátásba helyezte, hogy tanácsadó bizottságokat szerveznek a helytartóságok és a kerületi hatóságok mellett „a birtokos nemesség, a nagy és kis földbirtok és az ipar köréből”.³ Az alkotmányos kötelezettségek hivatalos hatálytalanítása tehát olyan „kormányzati alapelvek” kinyilvánításával járt együtt, amelyek azt jelzik, hogy a centralizációs politika nyers önkényuralommal társítása nem nélkülözte bizonyos rendi, feudális érdekek érvényesítését sem.

Schwarzenberg herceg alig néhány hónappal élte túl a császári abszolutizmus meghirdetését. Halála után Ferenc József kinyilvánította, hogy nem nevez ki új miniszterelnököt, hanem maga látja el a kormányzati ügyek közvetlen irányítását is. A Kübeckkel szoros kapcsolatot tartó és tanácsaival a császári egyeduralom megszervezését messzemenően befolyásoló Metternich javaslatának megfelelően történt a minisztertanács intézményének felszámolása, illetve miniszteri értekezettel való felváltása is. Ez utóbbi is több volt puszta névcserénél, mivel azt jelentette, hogy az uralkodó akaratát nem egy önálló testületet alkotó kormány tagjai, hanem „a császár miniszterei”, közvetlenül tőle függő államhivatalnokok érvényesítik. A „miniszterek konferenciájának” elnöki

³ Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap, 1852. 3–7.

tisztjét az uralkodó Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróffal, a „császári ház és a külügyek” új miniszterével töltötte be. Ez az udvari arisztokrácia sugalmazására történt, s mindenekelőtt arra szolgált, hogy megakadályozza a hatalom összpontosulását a rendszer második emberének, Bach belügymeniszternek a kezén. Sót Kübeck és az ebben az elsőrangú fontosságúnak ítélt hatalompolitikai ügyben kivételesen aktív udvari arisztokraták elértek, hogy a rendőri ügyeket (tehát a sajtó és a kulturális élet ellenőrzését is) az uralkodó elvonta Bach belügymenisztériumának hatásköréből, és az 1849-ben szervezett császári csendőrség, most „a legfelsőbb rendőrhatóság főnökévé” előléptetett parancsnokának, Johann Kempen bárónak a kezére adta.

Schwarzenberg halála után alakult ki a hatalom megosztásában az az egyensúlyi helyzet, amely kisebb eltolódásokkal lényegében az 1850-es évek végéig fennmaradt, s jól tükrözte az önkényuralmi rendszer társadalmi bázisát. Többnyire a birodalom vezető nagypolgári és hivatalnoki rétegeinek képviselői irányították a gazdaságpolitikát, a pénzügyeket, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, míg általában az udvari arisztokrata és katonai klikkek tagjai állottak a fegyveres erők vezető posztjain, illetve ők birtokolták a külügyi, a vallás- és közoktatásügyi tárcákat. Ők bírtak többséggel a Kübeck vezetése révén nagy befolyáshoz jutó birodalmi tanácsban is. Ez a belső ellentétektől korántsem mentes érdekszövetség sorakozott fel a teljhatalomra hivatottságában gőgösen bízó, az alkotmányosságot, a szabadságjogokat a népre is kárhozatosnak tartó fiatal császár mögött.

Huszonkét éves sem volt Ferenc József, amikor „végre” a teljhatalom birtokosának mondhatta magát. Bizalmas megnyilatkozásai, köztük az anyjához intézett levelei egyértelművé teszik, hogy a trónraléptét követő első három esztendőre immár úgy tekintett vissza, mint a korlátlan hatalom megragadásához vezető út kényszerű megalkuvásokkal teli szakaszára. Az ifjú Ferenc József számára, akit gyermekkorától kezdve a trón várományosaként neveltek és ünnepeltek, eleve elfogadhatatlanak tűnt, hogy más is lehessen forrása a világi jogoknak, sáfárja a földi kegyelemek és irányítója a kormányzás gépezetének, mint a felelősséggel egyedül Istennek tartozó egyeduralkodó.

1848–49 eseményei előíteletektől befolyásoltan feldolgozott személyes élményekkel boltozták be a körülményei és neveltetése folytán amúgy

is szűk látóhatárú fiatal császár konzervatív szemléleti rendszerét. Az udvar ismételt menekülésre kényszerültére, a forradalmak által kicsikart alkotmányos engedmények, amelyek az általa a „csőcselék” vezetőinek tekintett, még csak nem is „udvarképes” embereket a kormányzás dolgaiba való beleszólás lehetőségeihez juttatták, népek és tartományok véres konfliktusokat szülő „engedetlenkedései” mind megerősítették Ferenc József hitét az egyeduralkodó államfenntartó funkciójában. A fiatal császár a szó köznapi értelmében nem volt gyáva, 1849-ben a Dunántúlon még harctéri veszélynek is kitette magát, de ismételten kimutatta, mennyire retteg „az uralkodókat előző”, a „rendet” megbontó forradalmak felújulásától. Szinte kizárolagosnak tekintette fellángolásukban a lázító „agitátorok” szerepét, és mit sem ismert fel objektív meghatározóból. Környezetének befolyása mellett elsősorban félelmei magyarázzák kérlelhetetlenségét 1849-ben, amikor – Kempen altábornagy e vonatkozásban teljesen megbízható naplófeljegyzései szerint – személyesen követelt kíméletlen szigort a „vétkesek” ellen. Mindenekelőtt az önmagának is aligha bevallott félelmei legyőzésének a szándéka vihette arra, hogy magánlakosztályában képet őrizzen az aradi kivégzésekről, hálószbájában pedig élete végéig egy családi képen kívül kizárolag olyan festményeknek adjon helyet, amelyek a császári csapatoknak 1848–49-ben saját „lázadó” alattvalói elleni fegyvertényeit örökítették meg.

Legbiztosabb támaszának a hadsereget tekintette. Politikai meggondolás és érzelmi kötődés egyaránt kifejeződött abban, hogy – egészen ritka kivételektől eltekintve – hadserege egyenruháját hordta, amire az egykorú Európában csak az orosz cár mutatott példát. A hadseregen ismerte fel – és méltán – birodalma legfőbb összetartó erejét. Nem véletlen tehát az a rendkívüli befolyás, amit főhadsegéde, Karl Grünne gróf altábornagy és a polgári világot is a fegyveres erő ellenőrzése alá szorító Kempen altábornagy gyakorolt rá az 1850-es években. Ferenc József nemcsak biztonsági és hatalompolitikai okokból tartotta kivételes becsben a hadsereget (és a személyes kívánságára annak mintájára szervezett csendőrséget), hanem azért is, mert benne látta a kötelességteljesítés általa vonzónak ítélt, fegyelemre és tekintélytiszteletre alapozott mechanizmusát.

A válságuktól gyötört birodalom belső személyes konfliktusokat aligha ismerő ifjú ura, aki sem ekkor, sem később mással, mint „nemes emberrel” kezét nem rázott, aligha érezte elfogultságban vétkesnek magát. minden

bizonnyal azt tekintette az igazságos uralkodó ismérvének, hogy megvéd mindenkit, aki „teszi a dolgát”, s rettegne csak a „rendbontónak” meg a „kötelességmulasztónak” kell tőle. Hogy kinek mi a dolga, azt megszab-ják az isteni parancsolatok, amelyeknek betartásán az egyháznak kell őrködnie, és a világiak, amelyeknek bölcs kialakítása tanácsosai meghall-gatása után őt terheli, míg minisztereit és hivatalnokait pontos végrehajtásuk, hogy azután az engedelmes nép a maga és a birodalom javára élhessen velük.

Ez „a kötelességteljesítést” alattvalóitól, környezetétől és önmagától is szigorúan megkövetelő, a triviálison felülemelkedő művészletek iránt is érzéketlen fiatalembert a szabályozás és a rendteremtés bűvöletében élt. Szinte márványhidegségűvé fagyasztotta a hagyományosan szertartásos bécsi udvar amúgy sem enyhe levegőjét. Anyján, az őt trónra juttató „kamarilla” hajdani fején, Zsófia főhercegnőn kívül minden családtagjával előbb-utóbb konfliktusba került, amit általában parancsszóval „oldott meg”, hiszen az utasításadás volt a környezetével yaló érintkezésének legfőbb formája. Kezdeti népszerűtlensége, aminek az 1850-es években számos jelét kellett a császárvárosban is tapasztalnia, még inkább megkeményítette. Önbecsülésének legfőbb forrása minden bizonnyal szorgalma és „kötelességteljesítése” volt, amiben – saját értékrendszerét véve alapul – joggal tekintette szinte felülmúlhatatlannak magát. Szigorú beosztás szerint élt, ideje legnagyobb hányadát íróasztalnál töltötte, rendkívüli elfoglaltság esetén éjt nappá téve dolgozott, hogy lehetőleg hátraléka ne kerüljön elolvasandó ügyirat, esedékes határozat. Hogy mit tartott fontosnak a fiatal császár, jól tükrözik világosan fogalmazott, de gondolatszegény bizalmas levelei. Három elem szinte elmaradhatatlan belőlük: saját időbeosztásáról legtöbbször órarendi pontossággal írt; rendszeresen felsorolta a fogadott vagy meglátogatott fontosabb személyeket, többnyire rangjuk és tisztségiük szabatos megjelölésével; számszerű precizitásra törekedett akár a díszszemlén felvonult és kötelékenként részletezett katonai egységeket, akár a – lelkesedését minden másnál inkább kiváltó – vadászatok zsákmányát sorolta fel fajta és darabszám szerint.

Ez a külső és belső világára rendet, fegyelmet, szabályt parancsoló, az alkotó fantázia nyomát sem mutató fiatal egyeduralkodó azonban korántsem volt szerény, korántsem volt mentes a nagyravágyástól. Nemcsak

közvetlen „örökségét” akarta megtartani, nemcsak – az 1851. december 31-i „nyílt parancs” szavai szerint – „a régi históriai és az új címek alatt az ausztriai császári állammal egyesített országokat” akarta „az ausztriai császári örökösi monarchiának” nevezett birodalma „elvállhatatlan lérészeivé” tenni⁴, hanem ennél nagyratőbb tervet is dédelgetett. Schwarzenberg herceg koncepcióját magáévá téve készült arra, hogy öröklött birodalmát megszilárdítva és engedelmességre szoktatott, hűségre nevelt „népei” minden erejét latba vetve biztosítsa a Habsburg-dinasztia számára a hegemoniát a német föld egésze felett s általa a vezető szerepet Európában.

Az egyeduralkodó Ferenc József ugyanakkor volt annyira józan, hogy tanácsadóival és akaratának legfőbb végrehajtóival együtt a közvetlen célra összpontosítsa az energiákat. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a hosszú évszázadok során a feudalizmus jellegzetes birodalomalakító eszközeivel összefűzött Habsburg-monarchiát végleg átmentsék a polgári forradalmak válságperiódusán. Olyan egységes birodalom megteremtését tűzték célul, amely a vezetésükkel és az érdekeiknek megfelelő módon végrehajtott polgári átalakulás révén megerősítheti nagyhatalmi állását, s a korábbinál sikeresebben szállhat szembe a keretei között élő népek, mindenekelőtt a legveszedelmesebbnek ítélt magyar nép önrendelkezési törekvéseivel.

3. A MAGYARORSZÁGI MEGTORLÁS

Minél nehezebb volt a győzelem kivívása, minél megalázóbb, hogy csupán idegen segítséggel tudta uralma alá hajtani Magyarországot a Habsburg-hatalom, annál indokoltabbnak tekintette a könyörtelen bosszút. Amíg Itáliában a fegyverletéTEL fejében Bécs büntetlen távozást biztosított a forradalmár hazafiaknak, Magyarországon Görgei „feltétel nélküli” fegyverletéTELE a korlátlan megtorlásnak nyitott utat. A leszámolás a megszállt területeken már a harcok idején megkezdődött, Világos után tömegessé váltak a letartóztatások, a kegyetlen hadtörvényszéki ítéletek zömének kihirdetésére és végrehajtására azonban csak Komárom várának október eleji feladása után került sor. Klapka tábornok ugyanis céltalan-

⁴ Uo. 3-7.

nak ítélice a további küzdelmet – bajtársai egy részének tiltakozását elhárítva –, a védők szabad elvonulásának biztosítása fejében, amit még hetekkel Világos után is sikerült kialkudnia, átadta az ország legnagyobb erősséget.

Komárom teljes katonai kiürítésének másnapján, október 6-án, a nagy bécsi forradalmi meghozatal évfordulóján fogantosították a halálos ítéletek egész sorának – a várvédők megtévesztésére – szeptember derekán felfüggesztett végrehajtását. E napon végezték ki Pesten az első magyar miniszterelnököt, Batthyány Lajos grófot, Aradon pedig a magyar honvédsereg 13 parancsnokát: Aulich Lajost, Damjanich Jánost, Dessewffy Arisztidot, Kiss Ernőt, Knezić Károlyt, Lázár Vilmost, Láhner Györgyöt, Leiningen-Westerburg Károly grófot, Nagy-Sándor Józsefet, Poeltenberg Ernőt, Schweidel Józsefet, Török Ignácot és Vécsey Károly grófot. Október folyamán esett áldozatul a terrornak Csány László közlekedésügyi miniszter, Perényi Zsigmond báró, a felsőház másodelnöke, Szacs-vay Imre, a képviselőház jegyzője, Kazinczy Lajos honvédtábornok, nemzeti kultúránk megújítójának fia s a külföldi segélycsapatok olyan vezetői, mint a francia Ch. Abancourt, a német P. Giron és a lengyel M. Woroniecki. Honvédtisztek, kormánybiztosok, az önvédelmi harcot támogató értelmiségek, papok, diákok követték őket, neves és névtelen népi hősei a forradalomnak. Közel 120, ítélet alapján kivégzetről tudnak a történeti források, de ennél lényegesen nagyobb volt az ellenállóként vagy szökevényként felkoncoltak száma. Mintegy 1200 elítéltet hurcoltak a hazai, de főként a hírhedt lajtántúli várbörtönökbe és fegyházakba, ennél is jóval többen kerültek átmeneti időre fogásigba. Óvatos becslés szerint is legalább 40–50 ezer volt honvédet vittek – Vajda János tanúsága szerint – embertelen bánásmódnak alávetett kényszersorozottként olasz vagy cseh földre, illetve délvidéki erődítési munkálatokhoz. Sok ezren menekültek külföldre, rejtőztek el idehaza.

A kíméletlenséget és az általa okozott személyes tragédiák sokaságát növelte a császári tisztek egy részének személyes példaadása a brutalitásban. Közismertté vált a világsajtó útján is Maderspach Károly ruszkabányai kohómérnök feleségének nyilvános megvesszőztetése, ami férjét, a vonórudas függőhíd feltalálóját, öngyilkosságba kergette. A kegyetlenségekhez társult a kiszolgáltatottak zsarolása, fosztogatása, ami a lakosság megsarcolásától az Aradon kivégzett Kiss Ernő honvédtábornok

eziüstneműje főparancsnoki zsákmánnyá nyilvánítatásának kísérletéig terjedt, és a módszeresség, még „fogóbér” igérete is, a bújdosó honvédek és politikai üldözöttek felkutatásában.

A Habsburg-hatalom, amely a hadijogra hivatkozva győztes hódítóként szabad kezet igényelt magának Magyarország jövendő sorsának ki-alakításában, a hadijog egykorú szabályait lábbal tiporva állt bosszút kezére juttott ellenfelein. A terrort közvetlenül Julius Haynau táborszernagy, az ostromállapotnak alávetett ország főparancsnoka irányította, azonban kegyetlenkedéseire a felhatalmazást, a sugallt, olykor nyíltan adott utasítást a bécsi kormánytól, s a szigorú „példaadásra” környezete által is ösztökélt fiatal császártól, Ferenc Józseftől nyerte. Az egyetemes történetben is eladdig szinte páratlanul széles és heves nemzetközi tiltakozásra, amely nem korlátozódott a haladó világra – hiszen a színfalak mögött még a korántsem lágyszívű I. Miklós cár is hangot adott méltatlankodásának ifjú pártfogoltja kíméletlensége miatt – Bécs felelete a visszautasítás, a „civilizáció” érdekeinek védelmére, a „rend” helyreállításának szükségességre való hivatkozás és a magyar forradalom bemocskolásának a kísérlete volt. Európa legjobbjai keserűen úgy ítélték 1849 őszén, hogy „Megdölt a szabadság végső reménysége, Halálra vérzik immár Magyarország!” (Heinrich Heine: 1849 októberében.)

A roppant veszteség ellenére „halálra” mégsem vérzett Magyarország. Pontos adatok híján is megállapítható, hogy a honvédsereg veszteségeihez hozzászámítva a terror meg a koncolások áldozatait, sőt a számki-vetettségenben odamaradtakat is, a forradalmi áttörés és az önvédelmi háború (amit nem kevéssé azért is vívott a nemzet, hogy energiáit és fiainak életét a bécsi kormányzat ne használhassa fel kénye-kedve szerint) számszerűen sokkal kevesebb áldozatot követelt Magyarországtól, mint a Habsburg-hatalom korábbi és még elkövetkező nagy háborúi. Igazán súlyos következménye annak lett, hogy fent és lent a feudalizmus és a függőség legkövetkezetesebb ellenfeleinek, a polgári nemzetté válás legtudatosabb híveinek amúgy is erősítésre szoruló sorai ritkultak meg a legnagyobb mértékben, ami messzemenően fokozta a magukra maradt tömegek kiszolgáltatottságát.

4. MAGYARORSZÁG ÖNKÉNYURALMI IGAZGATÁSA

Igen rövid életűnek bizonyult a császári seregek által megszállt magyar területeken a Windisch-Grätz herceg főparancsnok megbízása folytán Szőgyény László volt alkancellár vezetésével 1849 elején szervezett „ideiglenes polgári közigazgatás”. Az új szervezet működését befolyásoló konzervatívok célja az volt, hogy a remélt katonai győzelem után, Windisch-Grätz koncepciójával összhangban kezükbe vehessék az újjászervezés irányítását. Dessewffy Emil és Szécsen Antal grófok, a hajdani Konzervatív Párt eszmei irányítói, Apponyi György gróf, a volt kancellár és társaik annak elfogadtatására törekedtek, hogy Magyarország nemcsak hadügyi és külügyi, hanem gazdasági tekintetben is olvadjon ugyan teljesen egybe a birodalommal, de belkormányzatát illetően rendelkezzék önállósággal: természetesen nem az 1848-as törvények, hanem egy, a rendi intézményeket részlegesen felelevenítő új szabályozás alapján. A konzervatívok részvételével működő új közigazgatási szervezet és a jóval hatékonyabban tevékenykedő „királyi biztosok” azonban csak rövid ideig tölthették be szerepüket, ami gyakorlatilag jórészt a megszálló hadak kiszolgálására korlátozódott. A honvédsereg tavaszi győzelmei működési területüktől fosztották meg őket, a centralista irányzat előretörése és Windisch-Grätz leváltása pedig irányítóik légvárait oszlatta semmivé. Míg Wellden táborszernagy rövid főparancsnokságára idején a magyar konzervatívok még megkísérelték szerepük továbbéltetését, az őt hamarosan követő Haynau oldalán a császári bürokrácia képviselői váltották fel őket.

1849. június 2-án, amikor megindult a cári intervencióval egybehangolt utolsó roham a magyar ellenállás megtörésére, Schwarzenberg herceg terjedelmes felterjesztésben körvonalazta magyarországi politikája alapelvait. Szerinte Magyarország régi alkotmányos berendezkedését az 1848-as forradalom feldulta, történeti jogait pedig, beleértve a *pragmatica sanctio* által biztosítottakat, a trónfosztó határozatok semmisítették meg. Ez a „jogeljátszás” – szögezte le nevezetes tételeit – lehetővé teszi a győztes uralkodó számára, hogy maga alakítsa ki a meghódított ország új rendjét. Olyan, valamennyi társadalmi réteget megnyugtató és kielégítő berendezkedést sürgetett, amely az ország gazdasági fejlődését biztosítva lehetővé teszi, hogy Magyarország teherbíró képessége fokozódjék, és így a birodalom más koronaországait kárpótolhassa az érte hozott „áldozatokért”.

Egyelőre katonai kormányzatot kell bevezetni, ami lehetőséget teremt szigorú rendszabályok keresztülvitelére, oly módon azonban, hogy a formálisan korlátlan hatalmat gyakorló főparancsnok oldalára egy, a polgári közigazgatási ügyeket irányító s a miniszterelnöktől függő megbízott kerüljön. Schwarzenberg annak megakadályozására törekedett, hogy a szakszerűtlenség, vagy a konzervatív befolyás keresztülhúzza számításait. Javaslatának megfelelően Bach bizalmi embere, az erdélyi szász Geringer Károly báró került a magyarországi polgári közigazgatás élére, azzal a megbízatással, hogy Haynau vérrel-vassal végrehajtott rendcsináló munkájával egyidejűen készítse elő Magyarországot a beolvasztásra.

Magyarországtól nemcsak a külön „koronaországnak” tekintett Horvátországot és Szlavóniát (a Muraközzel s Fiuméval együtt), illetve Erdélyt a hozzácsatolt Partiummal egyetemben, valamint a határőrvidékeket különítették el, hanem a Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyékből, meg Szerém megye két járásából „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” elnevezéssel egy 1849. novemberében kiadott császári „nyílt parancs” rendelkezésének megfelelően formált új tartományt is. Magyarország megmaradt területét 5 katonai kerületre osztották. Ezek lettek a fokozatosan kiépülő polgári közigazgatás keretei is. A kezdetben 5 katonai, majd 5, s végül 10 polgári kerületre tagolt Erdély élére Ludwig Wohlgemuth báró került katonai és polgári kormányzóként, oldalán Eduard Bach polgári biztossal, a nagyhatalmú belügyminiszter öccsével. Wohlgemuth hamarosan bekövetkezett halála után az uralkodó a „tartományt” miniszterelnöke öccsének, Karl Schwarzenberg herceg altábornagynak a kezére adta, Johann Bordolo báró altábornagyot állítva helyettesként mellé. Szegény Erdély nem sok előnyét láttá új urai magas összeköttetéseinek. A Wohlgemuth-Bach kettős – egykorú panasz szerint – az önkényt egyesítette a „hyperbureaucratizmussal”, a Schwarzenberg-Bordolo párosban pedig a kies „koronaországot” a szó szoros értelmében vett vadászterületnek tekintő herceg kormányzói nemtörődömsége korlátlan érvényesülési lehetőséget nyitott vaskezű helyettesének.

Magyarországon a polgári igazgatás téryerését sokban segítette Haynau nyugdíjaztatása 1850. nyarán. Menesztését a nemzetközi közvélemény felháborodása, illetve saját önállósodási törekvései tették sürgetővé. A kormányzat szívesen vette volna, ha a táboroszernagy a számára biztosított óriási jutalommal a háttérbe vonul. Haynau azonban nemosak

gyűlöltté, hanem nevetségesse is tette magát. A „rend” bajnokának szerepében tetszelgő táborszernagynak külföldi körútján angol munkások ütlegei hozták tudomására, hogy nem felejtették el Aradot, s nem tekinthetik büszkélkedésre okot adónak magyarországi hóhérnunkáját. Haynau menesztése után az egymást váltó új főparancsnokok oldalán Geringer és bürokrata gárdája fokozott ütemben haladt előre a közigazgatás átszervezésével. Látszólagos ellentmondásként, de végső soron éppen a birodalmi centralizáció érdekében, Magyarország megmaradt törzsterületének széttagolását tartották közigazgatási téren a legfontosabbnak. A már 1849-ben 5 katonai kerületre darabolt „koronaországban” most 5 a korábbi felosztással nem teljesen egybevágó közigazgatási egységet alakítottak ki. Politikai végcéljuk az volt, hogy a birodalom legnagyobb és legnépesebb „koronaországa” kerületekre tördelve végül is széttagolódjék. Szünjék meg minden szorosabb közösséget a kerületek között, egymáshoz is csak annyi kapcsolat fűzze őket, mint Ausztria többi tartományához. E hosszú lejáratú, de – az önkényuralmi centralizáció politikai irányítóinak reményei szerint – a magyar nemzeti önrendelkezési törekvések érvényesülését véglegesen felszámoló terv érdekében fejlesztették tovább a katonai kerületi rendszert. Az 5 kerületi székvárost, Sopront, Pozsonyt, Kassát, Nagyváradot és Pest-Budát tették meg a polgári közigazgatás központjaivá is. Megválasztásuk annak figyelembevételével történt, hogy a lehetőségek határai közt német túlsúlyú, illetve nem magyar népességű területektől körülvett városok legyenek a kifejlesztendő új tartományok székhelyei. Különös gonddal vigyáztak arra, hogy a túlnyomórészt színmagyar pest-budai kerület szűk határok közé szoruljon, s minél több magyar sorolódjék a vegyes nemzetiségi kerületek lakosai közé. Noha e szabályozás során hellyel-közkel racionális közigazgatási és gazdasági szempontok is érvényesültek, a fő cél a „magyar elem” háttérbe szorítása, részleges beolvasztása volt. (Így kényszerült a majdnem az egész Dunántúlt felölélő, németnek szánt kerület központjává tett távoli Sopronba utazni, ha el akarta intézni ügyes-bajos dolgait a dunaföldvári vagy az ozorai lakos. Hasonlóképpen Pozsonyba, mint kerületi székhelyre kellett utazzon az, aki Balassagyarmaton, vagy akár Szobon élt, noha Pest-Budát töredék fáradsgággal érhette volna el.)

A távolabbi cél tehát Magyarország törzsterületének egymástól elidegenített tartományokra való bontása volt, de úgy ítélték meg, hogy átme-

neti időre szükséges még közigazgatásának egységes irányítása. Így került sor 1851 elején Geringer vezetésével az öt kerület fölé rendelt helytartóság felállítására, amelyet 1852-ben Albrecht főherceg „katonai és polgári kormányzóságának” rendeltek alá. Albrecht, a császári atyai nagybátyja egy személyben katonai főparancsnokként és a polgári kormányzat legfőbb vezetőjeként állt nyolc éven át a megszállt ország élén. A főherceget a dinaszvia minden más tagjánál szorosabb szálak fűzték a hadsereghöz. Kora ifjúságától kezdve a császári sereg kötelékében élt, s azt a birodalom minden áron fenntartandó egysége és rendje egyedül hatékony őrének tekintette. Rajongó tisztelejé volt a cári despotikus kormányzási rendszernek és kérlelhetetlen ellenfele nemcsak minden liberális, még inkább minden forradalmi, hanem minden polgári alkotmányos törekvésnek is. 1848 márciusában mint Bécs városparancsnoka vérbe kívánta fogni a forradalmi mozgalmakat. Nem rajta múlt, hogy az udvar utat nyitott az alkotmányos kísérletezésnek. Másfél évtized múltán is azt hangozta, hogy a birodalom még egy 1848–49-hez hasonló megrázkódtatást nem lenne képes túlélni. Magyarországi feladatának lényegét ezért a „lázzadás vétkébe” esett ország katonai fékentartásában látta.

1853-tól kezdve, amikor az egységes helytartóság működését gyakorlatilag felszámolták, Magyarország közigazgatási hierarchiája így festett: Budán székelt a katonai és polgári kormányzóság, élén a hamarosan főkormányzói címhez jutó Albrecht főherceggel, a kerületi székhelyeken egy-egy helytartósági alelnök vezetésével a helytartóság területileg megfelelő osztálya, valamint a helyi közigazgatást közvetlenül irányító kerületi főispán. A következő lépcsőfokon, a megye élén a „megyefőnök” állt, annál is lejjebb a járási szolgabíró. Míg a falvak és mezővárosok elöljárói ez utóbbi, a városok polgármesterei a kerületi főispán alárendeltjei voltak.

A közigazgatási hierarchiával párhuzamosan szilárdult meg a fegyveres erőszakszervezeteké. A birodalom III. hadseregének főparancsnoksága, illetve a kormányzóság katonai osztálya irányította az országot megszálló csapatok tevékenységét. A birodalom hadseregének aránytalanul nagy részét állomásoztatták az országban. Még fokozottabban, mint a forradalom előtt, arra törekedtek, hogy a hazai alakulatokat más megbízhatatlan koronaországokba vezényeljék, a magyar tartományokat pedig idegen csapatokkal tartsák megszállva. Nemesak a határvonalak védel-

Magyarország közigazgatási beosztása 1854-1860

mét fokozták, hanem az ország belséjében levő erősségeket is felszerelték, harcrakész állapotban tartották, sőt újakat is létesítettek kifejezetten a lakosság fékentartására. Jellegzetes példája ennek a budai vár újraerődítése mellett a gellérthegyi Citadella megépítése. Az új erősség legtöbb lőréséből magára a megbízhatatlannak tekintett és megfélemlítésre ítélt városra szegeződött a nehézgáyúk torka. A hadsereg 1854-ig, az ostrom-állapot megszüntetéséig közvetlenül is, azután a polgári hatóságok megkeresése alapján avatkozott az ország és kiszolgáltatott népe életébe.

Az 1850-es évek elején került sor az államrendőrség megszervezésére. Ez a városok „rendjének” őrzését kapta feladatul, ha kém- és besúgó-hálózatát szélesebb körre feszítette is, hogy a politikailag veszélyesnek ítélt személyeket, illetve szervezkedések figyelemmel kísérhesse. Az 1849-ben felállított és kifejezetten az ellenállás lángjának elfojtására, újra-lobbanásának megakadályozására bevetett csendőrség katonai jellegű intézmény volt. Annak a Johann Kempen altábornagynak a legfőbb parancsnokságá alatt, akit 1852-ben – nem kevessé a magyarországi megtorlásban és a csendőrség megszervezésében szerzett érdemei folytán – nevezett ki a császár a valamennyi rendészeti szerv munkáját egybenhangoló és irányító hatóság fejévé. A széles körű fegyverhasználati joggal felruházott csendőrség kezére elsősorban a vidék, a falu meg a pusztajutott. Az ő feladata lett, hogy birodalmi polgárrá törje a „nyakas” parasztot, meg a „rebellis” urat, vizslassa az utak jövő-menő népét, megkövetelje tőle a belföldi forgalomban is kötelezővé tett útiokmányok felmutatását. A császári csendőrség a gyűlölt rendszer legnépszerűtlenebb intézményévé vált. Funkciója és az a kegyetlenkedésre is vetemedő kíméletlenség, amivel feladatát ellátta, sorozatos incidenseket kirobbantó kivételes feszültséget teremtett a köznép és a csendőr, illetve – ahogy a nép a szervezet előkelősködő francia elnevezéséből, a „gendarme”-ból nevét magyaráltotta – a zsandár között. A csendőr szolgálati esküjére hivatkozó tanúvallomása egymagában bizonyító erővel bírt. S hogy ne takarékoskodjék a vádaskodással, arról az a sajátos jutalmazási rendszer gondoskodott, amely a „rend” őrének a kiszabott büntetés mértékével lépcsőzetesen emelkedő díjazást biztosított.

A kormányzat egyébként is minden eszközzel ösztönözte a feljelentőket. A hosszúra nyúlt ostromállapot idején nemcsak tilos volt idegen személy éjszakai befogadása, hanem kötelező is a szálláskeresők feladása.

A hivatalokban végrehajtott igazoltatások résztvevőit politikai, sőt anyagi felelősségre vonással is fenyegették, „valamely pártütésben részes” leleplezésének elmulasztása esetére. Igazságügyminiszteri rendelet biztosította a feljelentőket arról, hogy nevüket hivatali titokként kezelik. A félelem és a bizalmatlanság légkörét árasztó önkényuralmi rendszer azonban az alkalmi feljelentők szerepénél méltán ítélte sokkal fontosabbnak az egész ármádiára rúgó hivatásos besúgókat. A titkos ügynökök hálózata, amit még Bach épített ki újra, mégpedig a korábban e téren felülmúlhatatlannak ítélt metternichi rendszernél is módszeresbben, kül- és belföldön egyaránt igen sokoldalú tevékenységet folytatott. A magyar emigráció ellen valóságos „ügynökháború” folyt. A fenyegetés és a jutalmazás minden eszközének igénybevételével toborozta szolgálatába a bécsi titkosrendőrség a megfigyelhetőket, s próbálta a vezető emigránsok környezetébe csempészni a maga embereit. (Hogy erkölcsileg milyen mélyre sülyedt a Habsburg-hatalom ebben a titkos háborúban, azt jól példázza, hogy a Kossuth ellen törökországi fogsgája idején orgyilkos merénylettel kísérletezőket 1853-ban Kempen előterjesztésére Ferenc József hűséges szolgálataik címén koronás ezüst érdemkereszttel tüntette ki.) Kiterjedt a megfigyelés más nemzetek forradalmi emigrációjára, a liberális, demokratikus és szocialista szervekedések résztvevőire, különös gonddal a különböző irányzatok zsidó szereplőire, akiket Bach elfogultsága és fantáziája az 1848–49-es európai mozgalmak irányítóiá lépett elő.

A birodalomban működő titkos ügynököknek is a külföldi összekötések figyelemmel kísérése volt az egyik legfőbb feladata. (Magyarországot egyébként annyira hermetikusan igyekeztek elszigetelni a külföldtől, hogy egy korabeli angol forrás szerint még 1854-ben is minden öt angol állampolgár kapott beutazási engedélyt területére.) Az országon belül korántsem csupán a politikai tevékenységgel érthető módon gyanúsítható személyeket vonták titkos megfigyelés alá, olykor felhasználva meghitt kapcsolataikat is. A titkosrendőrségnek megvoltak az egymásról mit sem tudó besúgói szinte minden társadalmi körben, a plebejus asztaltársaságtól az arisztokrata szalonig, és minden színtéren, a piactól a kávéházig. Mindezek nemcsak a hangulatjelentések szövegezőit látták el anyaggal, hanem a vádemelő hatóságokat is. Kempen egy 1855. végi jelentéséből ismeretes, hogy csupán a bécsi haditörvényszék elé addig –

1849 óta – 7545 „hazaárulási per” került, ami sejteti a „purifikálás” és az azt megalapozni hivatott besúgó rendszer méreteit.

A félelmet árasztó és a besúgás, feljelentés ösztönzésével, jutalmazásával erkölcsrontó szerepet is betöltött erőszakszervezetek túltengése nemcsak közvetlenül nehezedett a lakosságra, hanem közvetve, az államháztartás súlyos megterhelése révén is. Még az 1860-as évek elejének enyhültebb viszonyai közt is – korábbi egybevetésre alapot nyújtó kimutatással nem rendelkezünk – a belső rendfenntartó erőkre fordított összegek magassága a Habsburg-birodalmat a második helyre juttatta az európai ranglistán. Az egy lakosra számított rendészeti kiadások pedig közel 40%-kal múlták felül a poroszországit, több mint 90%-kal az oroszországit és majdnem hatszorosára rúgtak az angliainak. Mindez annak ellenére alakult így, hogy egyidejűleg a hadseregre fordított kiadások költségvetési aránya tekintetében is második helyen állott az osztrák monarchia Európában.

A rendszer tisztségviselői kisebb részben a forradalom előtti hivatalnokok soraiból kerültek ki, nagyobb részben az országban, még inkább a Lajtántúlon újonnan toborzottakból. A változások következményeként óriási mértékben felduzzadt az államhivatalnoki réteg. A feudális viszonyok felszámolásának a következménye volt, hogy a választott és funkciójukat nem ritkán csak urí passzióként gyakorló önkormányzati tisztségviselőket szakhivatalnokok váltották fel. A régi, a táblabírói szakszerűtlenséget megtestesítő közigazgatás felszámolására az első lépések helyenként már a reformkorban, még inkább a forradalom idején megtörténtek, de gyökeres változás csak az abszolutizmus idején és körülményeitől meghatározottan ment végbe, egybekapcsolódva azzal a törekvéssel, hogy a központosítás mértéktelen fokozásával biztosítsák a rendszer szilárdsgágát. A megszállókkal együttműködő arisztokraták, birtokos nemesek soraiból különösen kezdetben – politikai meggondolásokból – sokan jutottak pozícióhoz az új rendszerben. Szép számban toboroztak tisztségviselőket a hazai nemesi és polgári értelmiség soraiból is. A Perczel családnak egyszerre három tagja vállalt megyefőnökséget, Bonyhádyra változtatott néven, a forradalmi tábornokkal minden közösséget megtagadva. S minél inkább éreztek az önkényuralom hazai kiszolgálói a társadalom nagy többségének megvetését, annál szilárdabb támaszai lettek Bach rendszerének. Mégis az erkölcsi nyomás s mellette az a körülmény is

korlátozta egy új magyar államhivatalnoki réteg kialakulását, hogy Bach egyenesen óvta a helytartóságot az apparátus elmagyarođásától. Útját állta ennek egyébként az is, hogy megfelelő előzmények híján a hazai jelentkezők nagy része nélkülözte a megkívánt szakképzettséget, ide értve a hamarosan germanizált belső ügykezelés viteléhez szükséges német nyelvtudást. Tekintettel az egyre növekvő szükségletre, a tisztselviselők mind nagyobb részét toborozták a Lajtántúlon.

A Habsburg-monarchia bürokráciája, a rendszer legfőbb társadalmi támasza, amelyet oly sok érdek fűzött az egység fenntartásához, és oly kevés a nemzeti törekvésekhez, fontos szerephez jutott a magyarországi új államhivatalnoki kar kialakulásában. Az önkényuralmi tisztselviselők származási hely szerinti megoszlását nem ismerjük pontosan. Az eddigi forrásfeltárások eredményei azt valószínűsítik, hogy a pest-budai kerületben, s kisebb mértékben a soproniban is a magyar nemzetiségűek sorából került ki a közigazgatási tisztselviselők többsége. Más kerületekben és fokozottan Erdély, illetve a Vajdaság közigazgatásában, még inkább a törvénykezés területén meg a szakhivatalokban nemesak a magyarok, hanem sok esetben még a hazaiaik, magyarok és nemzetiségek együttes aránya is a lajtántúliaké mögé szorult. (A lajtántúliak magas arányát mutatja, hogy Ferenc József 1857-ben mintegy engedményképpen helyezte kilátásba annak a kívánságnak a teljesítését, hogy a hivatalnokok két-harmada az ország szülötteiből kerüljön ki.) A politikai szempontok mellett elengedhetetlen követelmény volt a német nyelvtudás, s inkább a szakképzettség terén tettek engedményt, semmint ebben. Igaz, kívánnatos volt az országban honos valamelyik másik nyelv ismerete is, de ettől sűrűn eltekintettek. Az állami számvevőségnél az 1860-as évek elején a hivatalnokoknak még egyhatoda sem tudott magyarul fogalmazni, és a felénél kevesebb értette ezt az országban a legtöbb ember által beszélt nyelvet. De a felekkel oly közvetlenül érintkező bíróságokon, mint például a besztercebányai törvényszéken is akadtak olyan tisztselviselők, akik sem magyarul, sem szlovákul nem értettek. Még a pesti sajtófelügyelet irányítása is olyanok kezébe került, akik nem tudtak magyarul, és így beosztottjaik tájékoztatására szorultak. Mindez erősítette az önkényuralmi hivatalnokréteg kasztszerű elkülönülését és népszerűtlenségét. Elszigeteltségüket nem oldotta, legfeljebb a nevetséggel párosította a hírhedt egyenruhaviselési szabályzat. Előírásai köte-

lezték a magyarországi tiszttiselőket, hogy vitézkötéses attilát, kakastollas kunkalapot és gyöngyházmarkolatú görbe kardot viseljenek, ünnepi alkalmakra díszmagyart öltsenek, de a birodalmi egység hangsúlyozásaként kétfejű sasokkal a boglárokon és a kardmarkolatokon. Tilos volt a lázadókra emlékeztető körszakáll viselése, ellentétben a lojalitást szimbolizáló pofaszakállal. A rendszer hivatalviselőit „Bach-huszárok” pellengerező szabályzatot a börtönőrökre is kiterjesztették, hogy a hazafiakat kellő „nemzeti” külsőségek közt őrizzék. A hivatalnokréteget hagyományai és a szigorú szabályzatok fegyelemre kötelezték ugyan, a visszaélések mégsem hiányoztak. Érhetővé teszi ezt, hogy a lajtántúli (mind a német, mind a cseh és morva) tiszttiselők áramlása a magyar tartományokba éppúgy nem volt mentes kontraszelektív tényezőktől, mint az adott körülmények között a hazai utánpótás. Albrecht főherceg magának a császárnak panaszolta indulatosan, hogy hivatalnokseregében sok az olyan tisztségviselő, aki Bécsben háziszolgának sem kellene. Pálffy János feljegyzéseiben a gátlástanan hazai karrieristák számára megnyílt lehetőségeket példázta Reviczky József báró esetével, hiszen az ismételten leleplezett váltóhamisító, alighogy börtönbüntetését kitöltötte, alkalmazást nyert az önkényuralom adóhivatali apparátusában. De mindenél inkább magyarázza a visszaéléseket magának az önkényuralomnak a demokratikus ellenőrzés minden lehetőségét kizáró, csak alá- és fölérendeltséget ismerő szerkezete.

A rendszer népellenes lényegéből fakadt, hogy nemcsak a Madách által *A civilizátor*-ban megörökített torz kísérletnek alávetett társadalom szenvedte meg a bécsi irodák mélyén formált elképzélések és a magyarországi valóság konfliktusát, hanem azok is, akik jobb ügyhöz méltó buzgalommal törekedtek feloldására. A *Nyolc évi hivataloskodás Magyarországon* című német nyelvű röpirat névtelen szerzőjének, egy Bach bukása után a Lajtántúra visszatért szolgabírónak az előadása jól peldázza, mennyire meggyötörte ez a konfliktus azt a Magyarországra valóban civilizátori elhivatottsággal érkezett tiszttiselőt is, aki arra vállalkozott, hogy a fegyveres erő által fenntartott keretek között végrehajtsa a Bach és társai által kidolgozott rendelkezéseket, a „lázadó” magyar tartományok beolvásztására, „elmaradott” és „félrevezetett” lakosságuk birodalmi polgárrá nevelésére.

5. BEOLVASZTÁS ÉS POLGÁROSÍTÁS

A birodalmi kormányzat társadalmi kötöttségei és politikai céljai magyarázzák, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődési tendenciák érvényesülésének utat nyitó, illetve nekik ellentmondó intézkedések sűrűn fónódtak össze magukban a rendelkezésekben vagy végrehajtásuk során. A magyar történelmi fejlődés szerencsétlensége volt, hogy a polgári forradalom örökségével az önkényuralom sáfárkodott. A polgári átalakulás fontos követelményeit az idegen uralom viszonyai közt, az elnyomó hatalom birtokosainak érdekei szerint, s többnyire a hazai körülményekhez való érdemi alkalmazásuk elmulasztásával szabályozták. Sok valóban szükséges, sőt korszerű intézkedés is népszerűtlenné vált, mert szuronyok hegynél nyújtották át, idegen hang és korbácsos kéz biztatott érvényesítésére.

A korszak gazdaságpolitikája két fő jellegzetességet mutat: egyfelől annak elismerését, hogy a polgári forradalom által felszámolt feudális viszonyok visszaállíthatatlanok, másfelől azt a törekvést, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés útjának egyengetése a birodalom egységesítését is szolgálja. 1850. október 1-én – az osztrák tőkés körök régiota hangoztatott kívánságának megfelelően – felszámolták a magyar és a többi tartományokat elválasztó közbülső vámvonalat. Ez volt a legfontosabb kormányzati intézkedés az egységes birodalmi belső piac megteremtése érdekében. A regionális piacok nemzeti piaccá való integrálódásának korábban megindult folyamatát menetéből kizökkentve olvasztotta Magyarországot a birodalom gazdasági közösségebe. Sor került a Lajtántúlon szedett út-, rév- és hidvámok bevezetésére Magyarországon, egyidejűleg hivatalossá tették az alsó-ausztriai mérték- és súlyrendszert, s egységesen szabályozták a posta- és távíróforgalmat, valamint a vasúti üzemrendtartást. A közteherviselés az adott viszonyok közt nemcsak az egyenes adó nagyarányú emelésével járt együtt, hanem az Ausztriában már korábban bevezetett fogyasztási adók, illetve a dohányárúsítás állami monopóliumának Magyarországra való kiterjesztésével is. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás érvényességét elismerték, de végrehajtását olyan módon szabályozták újra, amely – nem kevésbé a parasztság rovására –, a forradalom e legfontosabb vívmányát a többi koronaországban követte eljáráshoz közelítette. Az egyesülési jog messzemenő korlátozása

hosszú időn át nehezítette az új tőkés társulások létrejöttét és a meglevők kibontakozását.

1848–49-ben Magyarországon törvénybe iktatták a polgári jogegyenlőség alapelveit, de a polgári törvénykönyv célul tűzött megalkotására és életbeléptetésére már nem került sor. 1852–53-ban elrendelték az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyv hatállyának kiterjesztését a magyar tartományokra és az ideiglenes polgári perrendtartás bevezetését. A magánjog és legfőbb vonatkozásaiban az eljárásjog szabályainak ez az összbirodalmi érdekekkel célzó egységesítése a jogbizonytalanság eloszlata, a feudális jogi normák és joggyakorlat részleges kiiktatása révén jobb híján hasznára volt a hazai polgári fejlődésnek is. Áll ez a polgári magánjog szabályozásának egészére, noha nem volt mentes sem a korai kapitalizmusra jellemző könyörtelen elemektől (ilyen volt például az adós, illetve a pervesztes személy végrehajtási fogásába vetésének lehetősége) sem bizonyos feudális vonásoktól. Az utóbbiak sorába tartozott a volt jobbágytelkek felosztási korlátozásának fenntartása, a zsidók földbirtok-szerzésének a gyakorlatban kemény következetességgel érvényesített tilalmazása és az 1852-ben kiadott ősiségi pátenssel szoros összefüggésben a birtokörökösítési jogegyenlőtlenség lehetőségének részleges fenntartása. Az ősiség intézményének felszámolását megerősítő császári pátens az 1851. december 31-i kormányzati alapelvek igéretével és a hamarosan bevezetett osztrák polgári törvénykönyvvel összhangban nemcsak kimondta a reformellenzék által az ősiségnél is sorvasztóbbnak ítélt hitbizományi rendszer fenntartását, hanem egyenesen elő is kívánta segíteni, hogy az arisztokrata családok fokozottan éljenek ezzel a lehetőséggel. Egyfelől uradalmaik elidegeníthetetlenségét kívánta biztosítani a polgári szabad ingatlanforgalom rovására, másfelől a testvérek közti egyenlő örökösdés rovására fenntartani a családi birtok feloszthatatlanságát. A pátens a birtokos nemesség egésze számára is biztosította azt, hogy az ősiségtől felmondási idővel búcsúzhasson. A több mint négy évvel az ősiséget eltörlő áprilisi törvények hatálybalépte után kiadott császári nyílt parancs – amint azt Szőgyény László volt alkancellár emlékirataiban büszkén vallotta, nem kevéssé az ő és a Reichsrat másik konzervatív magyar tagja, gróf Zichy Ferenc befolyására – ősiségi jogon még egy évre lehetővé tette öröklési kereslet indítását, illetve egyes esetekben a más kezére került családi birtok visszaváltását. Továbbá az is lehetővé

vált, hogy három éven belül (egy egész nemzedék vagyoni viszonyait meghatározó érvénnyel) a birtok örökösisítés terén a leányág rovására lehessen végrendelkezni.

1855-ben került sor a korszerű telekkönyvi rendszer felállítására. Fokozatos kiépítése igen nagy jelentőségű volt a polgári tulajdonviszonok megszilárdítása és a kapitalista fejlődés igényelte hiteljogi biztonság megteremtése szempontjából. A hézagpótló ügyvédi rendtartás elsősorban politikai meggondolásokból kötötte igazságügymeniszteri engedélyhez az ügyvédi gyakorlatot, feltételül szabva a német nyelv tudását és maximálva az ügyvédek számát. Az egész birodalomra kiterjedő érvénynyel került sor 1852-ben a polgári jogegyenlőségre alapozó, új osztrák büntető törvénykönyv és 1853-ban a büntető perrendtartás bevezetésére. Magyarországon a rendi különbségtévés világában keletkezett – ellentmondásoktól, hézagoktól korántsem mentes – jogszabályanyag és a viszsaélésekre is tág lehetőségeket nyújtó jogeljárás valóban gyökeres reformot követelt. Az abszolutizmus kori szabályozás azonban nemcsak jóval korszerűlenebb volt a Deák vezette reformellenzéki munkacsoport által készített, többek között a testi büntetés, sőt a halálbüntetés felszámolását is javasló polgári demokratikus tervezetnél, amit 1848 őszén Kossuth javaslatára országgyűlési határozat az esküdt széki rendszer bevezetésével kiegészítve a megalkotandó magyar büntetőtörvénykönyv alapjának fogadott el, hanem több vonatkozásban ütközött az olmützi alkotmány kibocsátásakor meghirdetett szabadságjogokkal is. A politikai büntető fogalmát nagyon kiterjesztette – annak számított minden, ami „a köznyugalmat megzavarja” – viszont sok vonatkozásban meghatározatlanul hagyta, alkalmat teremtve hatósági visszaélésekre. A vétkest nemcsak büntetés fenyegette, hanem címének, rangjának, hivatalának, esetleges működési jogosítványának, illetve nyugdíjának elvesztése is. Visszaállították a testi fenytést (amit a hadijogra hivatkozva nálunk a megszállás első percétől amúgy is gyakoroltak) mégpedig – kirívó kétszinűséggel – a Lajtántúlon éppen azzal mentegetőzve, hogy az „elmaradott Magyarországon” enélkül nem lehet rendet tartani, kétféle mértékkel pedig nem akarnak mérni. A bírósági eljárást majdnem teljes egészében a nyilvánosság kizárással és az esküdt széki rendszer mellőzésével kellett lefolytatni. A börtönszabályzat hivatalosan is lehetővé tette az elítélek böjtötetését, sötétzárkába tasztását, vasra verését, megbotozását, megvessző-

zését. A polgári jogegyenlőség sérelmeit példázza az 1856-ban kiadott cselédrendelet, amely nemcsak felhatalmazta a gazdát, hogy „a házi-fegyelem szigorúbb eszközeit mérsékelt és a cseléd egészségének ártalmatlan módon” alkalmazza⁵ (s ez legalábbis pozitív szabadságot jelentett), hanem megszegőít, ha munkaadók voltak pénz-, illetve fogásbüntetéssel, ha gazdasági vagy házicselédek, emellett botorzással, vesszőzéssel fenyegette.

A hadkötelezettség szabályozása is magán viselte a rendszer kétarcúságának hélyegét. Formálisan az egyenlőség érvényesült, de a jómódú, ha rákerült a sor, aránylag magas összegért ugyan, de megválthatta magát a nyolcéves katonáskodás terhétől. A katonai szolgálatot a hosszú időtartam mellett az idegen földön való állomásoztatás, a német vezényszó, a szigorú rendtartás és a kegyetlenségtől sem mentes megalázó bánásmód tette nehezen elviselhetővé. Mindez hozzájárul annak magyarázatához, hogy a gyilkosságok aránya miért volt az osztrák hadseregen hétszer, az öngyilkosságoké kilencszer magasabb mint a polgári lakosság körében. Ez európai csúcsértéket jelentett, illetve közelített meg.

6. OKTATÁSI REFORM ÉS KONZERVATÍV TUDATFORMÁLÁS

A rendszer irányítói nélkülözhetetlennek tartották, hogy a birodalom hűségre egyelőre csak fegyveres erővel kényszeríthető népeit mind több kulturális és eszmei kötelék is fűzze az „új Ausztriához”. Nem elégedtek meg azzal, hogy korlátlan hatalmi eszközeikkel valóra váltak a közoktatás és az ismeretközlés területén mindenkor, amit a feudális viszonyok forradalmi felszámolása végre lehetővé tett, s ami a hatalompolitikai meg-gondolásokból általuk is szorgalmazott gazdasági és társadalmi előrelépés elengedhetetlen követelménye volt. Arra törekedtek, hogy intézkedéseik – elsősorban a germanizálás és a konzervatív eszmei hadállások egyidejű erősítése révén – „az összbirodalom” új rendje kiépítésének a céljait is szolgálják.

⁵ Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap, 1856. II. 16–26.

Az oktatási intézményeket különösen szigorú „tisztogatásnak” vetették alá. A pesti egyetemen többek közt katedrájától és nyugdíjától is megfosztották Bugát Pált, a Természettudományi Társulat első elnökét, aki 1848 őszén vállalta az egészségügy irányítását. Erre a sorsra jutott Schoepf-Mérei Ágoston, a hazai gyermekgyógyászat emigrációba kénytelen vezéralakja, aki katonaorvosként vett részt az önvédelmi háborúban, Nendtvich Károly kémikus, a magyar iparfejlesztés lelkes támogatója, Tipula Péter, a börtönbe vetett jogászprofesszor, Petzelt József, a geodézia tanára, aki 1848-ban részt vállalt a mérnökkari tisztek képzésében és sok más az oktatászeményzet legjobbjai közül. Balassa János, korának legnagyobb magyar sebésze, a honvédkórház volt igazgatója, csak 1850 őszén történt szabadon bocsátása után került vissza az egyetemre. Frank Ignác, a kiemelkedő jogtudós, noha büntetlen maradt, a „tisztogatások” szennyes légkörét elviselhetetlennek érezve öngyilkos lett. (Nyilvános könyvtár céljára Pest városára hagyta nagy értékű könyvvgyűjteményét, de a szervilis városi magisztrátus teljesítetlenül hagyta feszélyezőnek ítélt végakaratát.) A József-ipartanodának, amely Kossuth iparoktatási koncepciója végrehajtásának bázisa volt, a „tisztogatások” után alig maradt előadója. Az önkényuralmi szervek megakadályozták a forradalomban és az önvédelmi háborúban részt vett diákok visszaszivárgását a főiskolákra és az egyetemekre, a tényleges hallgatóságot pedig szigorú fegyelmi szabályok gúzsába kötötték. Ha nem is a felsőoktatás területén mutatott kemény következetességgel, de „tisztogattak” a kíváatosnak tartott „rend” helyreállítása érdekében a közoktatás más szintjein is.

Korábbi siralmás állapota nagyon is indokolttá tette a magyar oktatásügy átfogó reformját. A reformkorban az ellenzék haladó oktatásügyi törekvései a kormányzat és a pozíciókat őrző egyházi körök ellenállásába ütköztek. 1848-ban pedig Eötvös József és munkatársai csak az első lépésekkel tehettek meg az oktatásügy célul tűzött átfogó reformjához vezető úton. Így az érdemi feladatok java része elvégezetlenül került a levert forradalom hagyatékába. A Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével a magyarországi tanrendszer egészét is megújító reformmunkálat maga is a forradalmi időszak szülöttje volt. Annak a Franz Exner prágai egyetemi tanárnak az 1848 nyarán publikált tervezetén alapult, aki minden többet vesztve a kultuszminisztériumban elnyert kezdeti nagy befolyásából, politikailag képtelen volt megakadá-

lyozni, hogy korszerű koncepciója érvényesítése során ne terhelődjék, mégpedig egyre növekvő mértékben, retrográd elemekkel.

A Thun gróf műhelyéből kikerült és több fázisban végrehajtott oktatás-ügyi reform feltétlen pozitívuma, hogy a betűvetés tanulásától a legmagasabb képesítés megszerzéséig végre egységebe foglalta az oktatás egész rendszerét, és közügynek nyilvánítva azt, az államnak juttatta – legalábbis elvileg – a fölfüggetlenség jogát. Ténylegesen az egyházaknak biztosította a legnagyobb befolyást, mégpedig – a vallási egyenjogúság különösen kezdetben oly gyakori hangoztatása ellenére – korántsem részrehajlás nélkül.

Az iskolalátogatást az idevágó rendelkezés a 6–12. éves korú gyermekek számára kötelezővé és ingyenessé tette. Az alsófokú, elemi iskolák felállításának és fenntartásának költségeit a községekre hárította, az oktatás tényleges irányításának a jogát viszont az egyházakra ruházta. Ha a gyermek tanulmányait nem folytatta középiskolában, úgy ismétlő, illetve vasárnapi iskola látogatására is kötelezték. (A kevéssé megbízható és egymásnak is ellentmondó statisztikák szerint a kötelezetteknek legalább a fele, de legfeljebb a háromötöde látogatta az iskolát, faluhelyen különösen sok megszakítással. Az egykorú statisztikák szerint Magyarországon a járásból városlakó német elem gyermekinek iskolalátogatási aránya volt legmagasabb, ezt követte a magyaroké, tőlük is erősen elmaradva a szlovákoké s még inkább leszakadva a románoké és a szerbeké. A lánygyermekek iskolalátogatása mintegy 15–20 %-kal maradt el a fiúktól. Az iskolázottatás alacsony hatékonyságát jól tanúsítja, hogy az 1863-ban kiáltított újoncok közül Magyarországon csak 22%, Horvát-Szlavonországban csupán 9,5%, Erdélyben pedig minden össze 8,9% tudott ténylegesen írni.)

A középiskolát a reform 8 osztályossá tette, egybeolvásztva az addigi 6 osztályos gimnáziumot az azt kiegészítő jogakadémiák sokak által látogatott egyetemi előkészítő jellegű tanfolyamaival. A 8 osztályos gimnázium első 4 osztályának elvégzése lehetőséget adott átlépésre a főreáliskolába is, amelybe egyébként az alreáltanodákban végzettek kerültek. A tanmenetet szigorú szabályok rögzítették. Igen nagy jelentősége volt a szaktanári rendszer és a gimnáziumi tanulmányokat lezáró, egyetemi tanulmányokra képesítő érettségi vizsga bevezetésének. Míg a kevés számú reáliskolát a városok állították és azok vegyes vallásúak voltak, a gimnáziumokat felekezeti jellegűvé tették. Iskolaállításra